

Investigation of the Origin, Visual Characteristics, and Content of Patterns and Inscriptions on Luster Tiles of Kamaliyeh School in Yazd

Seyed Fazlollah Mirdehghan Ashkezari¹ ; Yadollah Heidari Babakamal² ;
Elaheh Khakbaz Alvandian³

Type of Article: **Research**

Pp: 231-255

Received: 2023/10/28; Revised: 2024/01/28; Accepted: 2024/02/06

 <https://doi.org/10.22034/PJAS.8.30.231>

Abstract

Kamaliyeh Collection is one of the most significant remnants dating back to the first half of the 8th century AD in the city of Yazd. Despite its historical and archaeological importance, no studies have been conducted on this collection. Through systematic efforts carried out in the 1970s, 24 intact or broken tiles with luster patterns depicting plants, birds, and inscriptions in the form of star-shaped (kokabi) motifs were discovered. Since there have been no published studies or reports on these tiles, the present research aims to examine their visual, content, and probable origin characteristics based on historical and architectural evidence through a comparative analysis with existing samples. Therefore, the following research questions are addressed: 1. What information can be obtained from the patterns and inscriptions on luster tiles of Kamaliyeh School in Yazd? 2. Based on the visual features of the patterns, which centers of luster tile production do the identified tiles belong to? The current study employs a documentary and descriptive-historical approach, along with analytical and comparative methods, to logically address the research questions. The results indicate that the patterns on the tiles include floral designs (three pattern models with a lotus flower motif and Shah Abbasid buds around the center of the tile), birds (a flying eagle with spread wings among floral patterns), and inscriptions (Quranic verses with themes of victory, admonition, sustenance, and Persian literature derived from Ferdowsi's Shahnameh and Shams Tabrizi). These designs on the tiles serve specific religious, belief, and burial functions within the collection. Moreover, considering the significant similarity in pattern models, designs, and inscriptions among the studied samples, it is likely that Kashan was the major center for tile production. This is plausible considering the strategic communication route from Rey to Kerman passing through Kashan to Yazd for the distribution of luster tiles.

Keywords: Kamaliyeh School, Yazd, Luster Tiles, Floral Patterns and Inscriptions, Kashan.

1. Assistant Professor, Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. (Corresponding Author). **Email:** S.mirdehghan@basu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

3. MA in Restoration of Historical and Cultural Objects, Asset Custodian of Yazd Province's Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, Yazd, Iran.

Citations: Mirdehghan, S. F., Heidari Babakamal, Y. & Khakbaz Alvandian E., (2025). "Investigation of the Origin, Visual Characteristics, and Content of Patterns and Inscriptions on Luster Tiles of Kamaliyeh School in Yazd". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(30): 231-255. <https://doi.org/10.22034/PJAS.8.30.231>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-938-en.html>

Motala'at-e Bastanshenasi-e Parsch

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT).

Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the [Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Introduction

The Al-Muzaffar era is one of the significant historical periods in the city of Yazd, ruling over the southern and central regions of Iran in the 8th century AD. The flourishing construction and development in Yazd during this period were substantial enough to lead to the expansion of its citadel and wall in several stages, particularly the relocation of some city districts outside its fortifications (Kateb, 1966: 69).

Luster tiles were crucial architectural elements used in both religious and non-religious structures during this period, adorning interior or exterior facades and mihrabs. In the Ilkhanid era, some religious buildings in cities, including the mausoleums of Shiites, were adorned with luster artworks. It seems that Yazd was one such city, gaining increased significance during the Middle Islamic centuries with the rise of the Al-Muzaffar dynasty. The Al-Muzaffar rule in Yazd, due to their support for the arts and culture of the Yazdi people, contributed significantly to the prosperity and development of the city. This support was to such an extent that one of the shining cultural periods in Yazd's history is attributed to the reign of the Al-Muzaffar dynasty (Kateb, 1966: 89).

One notable feature of this era was the establishment of numerous Dar al-'Ilms (houses of knowledge), with Yazd earning the title of Dar al-'Ilm. Various sciences were taught in schools, mosques, Dar al-Siyadehs, and Khanqahs (Mirhosseini, 1993: 58). Another characteristic of this period was the flourishing of Sufism and the creation of various khaneqahs in Yazd and its surrounding regions, including the Rastaq Khanqah (Ibid: 265). These institutions made utmost efforts to create robust architecture and embellish it with the finest elements. One of the historical buildings of great value, adorned with remarkable luster tiles, is the Kamaliyeh Collection or Shah Kamal in Yazd. This structure was constructed in the year 720 AH by Khwaja Kamal al-Din Abu al-Ma'ali.

In the early 1970s, during organizational efforts, a number of luster tiles were discovered installed above a wall and are currently preserved in the secure storage of the Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization of Yazd Province (Afshar, Vol. 2, 1996: 613). Although these objects have been organized and cataloged in recent years, a comprehensive scientific study on these tiles and their origin has not been conducted so far. Therefore, the present research aims to provide logical answers to existing ambiguities regarding the origin and nature of these tiles by studying their patterns and inscriptions and comparing them with contemporary and similar samples.

Discussion and Analysis

Tile Shape: The identified luster tiles in this structure are octagonal, a model commonly used in combination with cross-shaped (Chelipa) tiles with turquoise single-glaze enamel in the decoration of religious Shia buildings, such as the shrines of Imam Reza (AS) and Hazrat Masoumeh (SA) or Takht-e-Soleiman, dating back to the 7th century AD. In their decoration, plant, animal, and inscription motifs have been employed.

Patterns: The bird pattern of a flying eagle is one of the common motifs in the decoration of these tiles, appearing in the midst of floral patterns with outspread wings. Comparable examples can be identified among luster vessels produced in the city of Kashan. Among the comparable examples, luster star-shaped tiles in the Museum of Islamic Art in Istanbul, a sample from Takht-e-Soleiman in the British Museum, samples from the Sackler collection, the Victoria and Albert Museum, and the Freer Gallery of Art, all date back to the Ilkhanid period and were produced in the city of Kashan.

Floral Patterns

Most of the studied tiles depict a blue lotus flower with dense branches and leaves covering the entire central area of the tile. The spaces between the branches and leaves are filled with small circular motifs arranged in a band. While the floral patterns show overall similarity, careful examination reveals at least three design patterns among them: 1) a floral design with a Shah Abbasid flower at the top with branches and leaves on both sides (examples 16-1), 2) a Shah Abbasid flower in the center with dense branches and leaves around it (example 17), and 3) a small hexagonal flower at the top with two Shah Abbasid flowers on either side (example 20). Among these three patterns, the similarities between patterns 1 and 2 with samples from the Cambi Auction House in Genoa, Italy, a specimen from Sultanabad, and a sample preserved in the Victoria and Albert Museum are noteworthy.

Inscriptions

All the studied tiles include outer margins adorned with inscriptions. Among the 24 studied tiles, 18 are adorned with Quranic verses, 6 with Persian verses, 5 with verses from the Shahnameh, and one of the samples features verses from Shams Tabrizi.

The detailed analysis of the identified luster tiles in the Kamaliyeh Collection provides valuable insights into the patterns, shapes, and inscriptions used during the Al-Muzaffar era in Yazd. Comparisons with contemporary examples from Kashan and other regions contribute to a better understanding of the cultural and artistic context of this historical period.

Conclusion

The Kamaliyeh School is one of the significant educational institutions of the Ilkhanid period in the city of Yazd, expanding its influence in subsequent eras. It appears that luster tiles were utilized in adorning certain sections of the building, though the exact purpose of their use remains unclear. In the explorations conducted in Yazd, few traces of luster tiles have been discovered, and the collected samples from the Kamaliyeh School are the most important luster artifacts found to date. A crucial point is the function of these tiles, as research suggests that they are generally associated with religious beliefs or identity burial practices and have been predominantly used in shrines or

burial sites. In the Kamaliyeh Collection, it is probable that they were used in the burial chamber, similar to examples found in the Seyyed Shams al-Din and Seyyed Rokn al-Din shrines in Yazd. While the samples from Takht-e-Soleiman primarily depict a royal structure (palace), the presence of religious color throughout the entire collection justifies the usage of such ceramics. Moreover, considering the Kamaliyeh Collection's diverse functions, including a khanqah, school, and dome, and its educational-religious approach, the use of these types of tiles was likely a common practice during its time. The results also indicate the use of three categories of patterns: floral, animal, and inscription motifs. The floral patterns mostly depict a blue lotus flower, which has a long history in Iranian culture and has been used in various arts, including carpet weaving, under different names like "Shah-Abbasi flower." With regards to the better-preserved examples, at least three design patterns emphasizing the Shah Abbasid flower are conceivable. The bird pattern of a flying eagle, present in the midst of floral patterns and on the central area of octagonal tiles, is surrounded by inscriptions in though script on the outer margin. The inscriptions draw inspiration from two different sources, the Holy Quran and Persian literature. Quranic inscriptions are categorized into several groups based on content, and the presented concepts can be considered relevant to the building's function. Persian verses are mostly related to the Shahnameh, with only one case influenced by the poetry of Shams Tabrizi. Through a comparison of form, design patterns of motifs and inscriptions, and even the colors used, with examples preserved in museums such as the British Museum, the Museum of Islamic Art in Istanbul, the Sackler Collection, the Victoria and Albert Museum, and the Cambi Auction House in Genoa, it can be asserted that the probable place of production for the luster tiles of the Kamaliyeh School was the city of Kashan.

Acknowledgments

Finally, the Authors consider it necessary to express their gratitude to the referees of the journal for improving and enriching the text of the article.

Observation Contribution

In this study, the first author's participation percentage was 50% (for data collection, preparation and writing of the article, and data analysis), the second author's 40% (for preparation and writing of the article, and data analysis), and the third author's 10% (for providing sample images).

Conflict of Interest

The Authors, while observing publication ethics in referencing, declare the absence of conflict of interest.

بررسی منشأ ساخت و ویژگی‌های بصری و محتوایی نقوش و کتیبه‌ها در کاشی‌های زرین فام مدرسه کمالیه شهر یزد

سید فضل‌اله میردهقان اشکذری^I؛ یداله حیدری باباکمال^{II}؛ الهه خاکبازالوندیان^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۵۵ - ۲۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۶؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۷

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22034/PJAS.8.30.231>

چکیده

مجموعه کمالیه یکی از مهم‌ترین آثار برجای مانده مربوط به نیمه اول قرن هشتم هجری قمری در شهر یزد است که تاکنون در رابطه با اهمیت تاریخی و باستان‌شناختی آن مطالعاتی صورت نگرفته است. طی ساماندهی‌های انجام‌شده در دهه ۱۳۵۰ ه.ش. ۲۴ نمونه کاشی سالم یا شکسته زرین فام با نقوش گیاهی، پرند و کتیبه از نوع ستاره‌ای (کوبی) به دست آمد. با توجه به این‌که در رابطه با این کاشی‌ها هیچ نوع مطالعه‌ای و یا حتی گزارشی منتشر نشده، پژوهش پیش‌رو در نظر دارد تا با استفاده از شواهد تاریخی و معماری موجود به بررسی ویژگی‌های بصری، محتوایی و منشأیابی احتمالی آن‌ها براساس مقایسه با نمونه‌های موجود بپردازد؛ بنابراین پرسش‌هایی از قبیل: (۱) چه اطلاعاتی از نقوش و کتیبه‌های کاشی‌های زرین فام مدرسه کمالیه یزد به دست می‌آید؟ (۲) با توجه به ویژگی‌های بصری نقوش، کاشی‌های شناسایی شده تولید کدام یک از مراکز ساخت کاشی زرین فام هستند؟ اساس مطالعه کنونی را تشکیل می‌دهند. روش به کار رفته اسنادی و با رویکرد توصیفی-تاریخی و تحلیلی و مقایسه با نمونه‌های مشابه در جهت پاسخ‌گویی منطقی به پرسش‌ها پژوهش استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد نقوش گیاهی (سه الگوی نقش با طرح گل نیلوفر با غنچه شاه‌عباسی در اطراف و مرکز کاشی)، پرند (درنای درحال پرواز با بال‌های گشوده در میان نقوش گیاهی) و کتیبه (آیات قرآنی با مضامین پیروزی، تذکر و رزق و روزی و ادبیات فارسی برگرفته از شاهنامه فردوسی و شمس تبریزی) نمونه‌های طرح‌شده روی کاشی‌ها هستند. این انواع با توجه به کارکرد مذهبی، عقیدتی-تدفینی مجموعه هر یک با هدف خاصی نقش شده‌اند. علاوه بر آن و با توجه به مشابهت بسیار زیاد نمونه‌های مورد مطالعه از نظر الگوهای طرح، نقش و کتیبه، احتمالاً کاشان مرکز عمده ساخت کاشی‌ها بوده است. این مهم با توجه به شاهره ارتباطی میان ری به کرمان با گذر از کاشان به یزد جهت صدور کاشی‌های زرین فام منطقی است.

کلیدواژگان: مدرسه کمالیه، یزد، کاشی زرین فام، نقوش گیاهی و کتیبه، کاشان.

I. استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه علوم انسانی، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: S.mirdehqan@basu.ac.ir

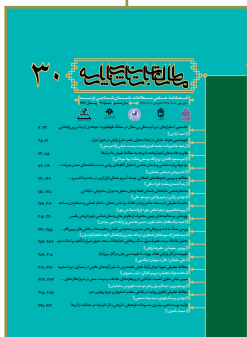
II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

III. کارشناس ارشد مرمت آثار تاریخی، امین اموال آثار تاریخی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد، یزد، ایران.

ارجاع به مقاله: میردهقان اشکذری، سید فضل‌اله؛ حیدری باباکمال، یدالله؛ و خاکبازالوندیان، الهه (۱۴۰۳). «بررسی منشأ ساخت و ویژگی‌های بصری و محتوایی نقوش و کتیبه‌ها در کاشی‌های زرین فام مدرسه کمالیه شهر یزد». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۳۰): ۲۵۵-۲۳۱.

<https://doi.org/10.22034/PJAS.8.30.231>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-938-fa.html>

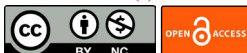

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

دوره آل مظفر یکی از ادوار تاریخی مهم در شهر یزد بوده که در قرن هشتم هجری قمری بر نواحی جنوبی و مرکزی ایران حکومت کرده‌اند. رونق ساخت‌وساز و توسعه در شهر یزد در این دوره به اندازه‌ای بود که باعث گسترش برج و باروی آن در چندمرحله، به‌ویژه انتقال بخش‌هایی از محلات شهر داخل حصار آن شده است (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۹). علاوه بر آن، استفاده گسترده از آرایه‌های معماری در این دوره، نه تنها در بناهای مهم مذهبی و غیرمذهبی، بلکه حتی در خانه‌های برجای مانده از این دوره نیز مشهود است؛ مقرنس‌های گلی، گچ‌بری، نقاشی‌های محدود دیواری، تنگ‌بری، ترکیب آجر و کاشی، پنجره‌های مشبک گچی، ازاره‌های سنگی و کتیبه‌نگاری از جمله آرایه‌های قابل توجهی بوده که در آراستن بناهای غیرمذهبی از قبیل خانه‌های اعیانی کاربرد فراوانی داشته‌اند (زارعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۱-۱۰۲). اگرچه از میان نمونه‌های مطالعه‌شده کاشی زرین فام شناسایی نشده است؛ با این حال، حمایت حاکمان از ساخت‌وساز و رونق آرایه‌ها در این دوره باعث شده که از تمامی تکنیک‌ها یا نمونه‌های رایج تزئینی در آراستن بناها استفاده شود. کاشی‌های زرین فام مهم‌ترین آرایه‌های معماری در بناهای مذهبی و غیرمذهبی با درجه اهمیت بالا بودند که در تزئین نمای داخلی و یا خارجی و یا در محراب (مهم‌ترین قسمت مسجد) استفاده می‌شدند. به نظر می‌رسد، دستیابی به ساخت لعاب زرین فام به سده‌های اولیه اسلام، به‌ویژه در عراق و مصر بازگردد (ویلسن، ۱۳۸۳: ۱۵) که روند روبه رشد آن‌ها در قرون میانی اسلامی به اوج خود می‌رسد (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۷). در ایران، سفال زرین فام عموماً با نام شهرهای کاشان (ویلسن، ۱۳۸۷: ۱۰)، گرگان (کیانی، ۱۳۷۹: ۳۸)، کرمان یا جیرفت (کمشکی و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۱-۱۰۱؛ *et al.*, 2020 Amirhajloo) شناخته شده و کمتر از وجود چنین سفالینه‌هایی در شهر یزد نام برده شده است. از سوی دیگر، در دوره ایلخانان، برخی از بناهای مذهبی شهرها، از جمله آرامگاه‌های شیعیان با آثار زرین فام آراسته می‌شد. به نظر می‌رسد یکی از این شهرها، یزد باشد که اهمیت آن در قرون میانی اسلامی با به قدرت رسیدن خاندان آل مظفر بیش از پیش می‌شود. سلطه آل مظفر در شهر یزد به علت حمایت آن‌ها از هنر و فرهنگ مردم یزد قابل توجه و رونق و آبادانی شهر را در پی داشته است؛ این حمایت به حدی بود که یکی از دوره‌های درخشان تمدنی در شهر یزد به حکومت آل مظفر در این شهر بازمی‌گردد (کاتب، ۱۳۴۵: ۸۹).

یکی از ویژگی‌های مهم حکومت آل مظفر ایجاد دارالعلم‌های متعدد بود، به‌گونه‌ای که یزد به «دارالعلم» ملقب شد. در مدارس، مساجد، دارالسیاده‌ها و خانقاه‌ها علوم مختلف زمان تدریس می‌شد (میرحسینی، ۱۳۷۲: ۵۸). ویژگی دیگر این دوره، رونق تصوف و ایجاد خانقاه‌های مختلف در یزد و نواحی اطراف آن، از جمله خانقاه رستاق است (همان: ۲۶۵) که نهایت تلاش خود را برای ایجاد معماری مستحکم و آراستن آن با بهترین آرایه‌ها به‌کار گرفته‌اند؛ به نحوی که یکی از بناهای تاریخی ارزشمند با کاشی‌های قابل توجه زرین فام، مجموعه کمالیه یا شاه‌کمال یزد است. این بنا در سال ۷۲۰ ه.ق. توسط «خواجه کمال‌الدین ابوالمعالی» ساخته شد. ساختمان مجموعه از بخش‌های مختلفی تشکیل شده بود که امروزه صرفاً گنبدخانه و اتاقی متصل به آن باقی مانده است. در ساماندهی‌های سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۵۰ ه.ش. تعدادی کاشی زرین فام کشف گردید که به گفته «افشار» (ج ۲، ۱۳۷۵: ۶۱۳) بر پی دیوار نصب بوده و امروزه در مخزن امن اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد نگه‌داری می‌شود. اگرچه طی سالیان قبل این اشیاء ساماندهی و شناسنامه‌دار گردیدند، اما تاکنون مطالعه علمی جامع درباره این کاشی‌ها و منشأ ساخت آن‌ها صورت نگرفته است؛ بنابراین پژوهش پیش‌رو، در نظر دارد تا با استفاده از مطالعه نقوش و کتیبه‌های آن‌ها و نیز تطابق با نمونه‌های هم‌زمان و مشابه به ابهامات موجود در خصوص منشأ و ماهیت آن‌ها پاسخ منطقی ارائه دهد.

پرسش‌ها پژوهش: پرسش‌های پژوهش عبارتند از: (۱) چه اطلاعاتی از نقوش و کتیبه‌های کاشی‌های زرین‌فام مدرسه کمالیه یزد به دست می‌آید؟ (۲) با توجه به ویژگی‌های بصری نقوش، کاشی‌های شناسایی شده، تولید کدام یک از مراکز ساخت کاشی زرین‌فام هستند؟

روش پژوهش: رویکرد پژوهش، توصیفی، تاریخی-تحلیلی و مبتنی بر روش پژوهش اسنادی است. در این راستا، سعی شده تا با رجوع به منابع نوشتاری متنوع و دست‌اول و یا پژوهش‌های بعدی از قبیل کتاب‌ها، گزارش‌های تاریخی و یا مقالات نگاشته شده در این زمینه مستندات لازم جمع‌آوری و سپس از طریق مقایسه کاشی‌ها با نمونه‌های مشابه به تحلیل‌های منسجم و مطلوب پرداخته شود. جامعه آماری ۲۴ کاشی ستاره‌ای (کوبی) زرین‌فام یافته شده از بنای کمالیه شهر یزد بوده که علاوه بر شناخت لازم از ویژگی‌های بصری نمونه‌های یافته شده، در مورد مراکز احتمالی ساخت آن‌ها نیز گمانه‌زنی شده است.

پیشینه پژوهش

در باب منشأ کاشی زرین‌فام، ویژگی‌های بصری و مناطق مهم تولید آن‌ها در ایران و خارج از ایران پژوهش‌های متنوعی صورت گرفته است. این پژوهش‌ها اگرچه پیشینه نسبتاً طولانی در اختیار قرار می‌دهد؛ با این حال، هم‌چنان زوایای پنهان زیادی در خصوص آن‌ها باقی مانده است؛ از جمله می‌توان به مطالعه «مسعودی‌امین» و «صادقی‌مهر» (۱۴۰۱) اشاره کرد که به مطالعه نقش مایه‌اژدها روی کاشی‌های زرین‌فام دوره ایلخانی پرداخته‌اند؛ نتیجه تحقیق آن‌ها نشان می‌دهد که نقش اژدها در کاشی‌های زرین‌فام ایلخانی متأثر از فرهنگ چین و با مفهوم مثبت و بار معنایی خیر بوده است؛ این امر برخلاف ویژگی‌های شر و منفی اژدها در ادبیات و هنر ایران است. «امیری» و همکاران (۱۴۰۰) به بررسی کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام قرون هفتم و هشتم هجری قمری پرداخته‌اند؛ نتایج پژوهش حاکی از آن است که اکثر کتیبه‌های مذهبی این کاشی‌ها را برخی از آیات قرآنی با مضامین مرتبط با ستایش و پرستش خداوند، آفرینش و روز قیامت دربر گرفته است. «نوش‌آبادی» و «غیاثیان» (۱۴۰۰) به بررسی متن کتیبه دو کاشی زرین‌فام مربوط به قدمگاهی در شهر کاشان پرداخته‌اند. طبق نتایج به دست آمده درون مایه اصلی، نوع مکان و زمان، توجه به مستندسازی و تأثیرپذیری از فرهنگ ایرانی در هر دو نمونه قابل مقایسه است. «امیرحاجلو» و همکاران (۱۳۹۹) به مطالعه کاشی‌های زرین‌فام به دست آمده از قلعه دختر شهر کرمان پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مواد اولیه کاشی‌های به دست آمده از قلعه دختر کرمان منشأ بومی داشته و از استان کرمان تأمین شده است. «پوردادود» و همکاران (۱۳۹۸) به مطالعه کتیبه‌های موجود روی برخی از کاشی‌های زرین‌فام پرداخته و کاربرد این کتیبه‌ها را در تصحیح متون ادبی بررسی کرده‌اند. «زهدی» و «فرخ‌فر» (۱۳۹۷) ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی را بررسی کرده‌اند؛ نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که اگرچه محراب‌های زرین‌فام این دوره از کیفیتی مطلوب در اجزای کالبدی خود برخوردار هستند؛ با این حال در پایان دوره ایلخانی دچار افت شدیدی شده و بسیاری از ویژگی‌های مثبت خود را از دست داده‌اند. «سامانیان» و «پورافضل» (۱۳۹۶) به مطالعه تطبیقی سفالینه‌های مینایی و زرین‌فام سده‌های ۶ و ۷ ه.ق. با نگاره‌های نسخه کلیله و دمنه مربوط به سال ۷۰۷ ه.ق. پرداخته‌اند؛ نتایج به دست آمده حاکی از آن است که نگاره‌های این نسخه، از سفالینه‌ها و کاشی‌های زرین‌فام سده‌های یادشده تأثیر گرفته است. «قانونی» و «صادقی‌مهر» (۱۳۹۶) کتیبه‌های کاشی‌های زرین‌فام حرم حضرت معصومه علیها السلام را مطالعه کرده‌اند و «لشکری» و همکاران (۱۳۹۳) به مطالعه نقوش کاشی‌های زرین‌فام آوه در دوره ایلخانی پرداخته‌اند؛ نتایج مطالعه آنان نشان می‌دهد که به دلیل وجود مشابهت‌های میان نقوش کاشی‌های زرین‌فام آوه با نمونه‌های کاشان، نمونه‌ها محصولی وارداتی از کاشان

بوده‌اند. طبق نتایج پژوهش‌های یاد شده، اکثر مطالعات به صورت منطقه‌ای انجام شده و به دلایل وجود ظروف و یا کاشی‌های زرین‌فام در این مناطق پرداخته و یا از دیدگاه بصری به نقوش طرح شده بر آن‌ها و الگوها و تأثیرات ایجاد نقوش اشاره کرده‌اند. «حسنعلی‌پور» و «صدیقیان» (۱۴۰۲) به مطالعه کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای شکل بنای امام‌زاده یحیی ورامین پرداخته‌اند؛ نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که کاشی‌های ستاره‌ای شکل بنای مذکور از جنبه‌های مختلف نسبت به سایر نمونه‌های مشابه در بناهای دیگر شاخص بوده و طی یک بازه زمانی پنج‌ماهه و احتمالاً توسط «علی بن محمد بن ابی طاهر» در شهر کاشان ساخته شده و سپس برای اولین مرحله از پوشش بنای امام‌زاده یحیی، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. «قوچانی» (۱۳۹۷) به معرفی تعداد ۳۵۲ قطعه از کاشی‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی می‌پردازد که اکثر آن‌ها به قرن ۷ ه.ق. تعلق داشته و دارای احادیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام هستند. «قوچانی» و «رحیمی‌فر» (۱۴۰۱) به مطالعه کاشی‌های زرین‌فام جزیره کیش پرداخته که از یکی از کارگاه‌های کاوش در این جزیره به دست آمده‌اند؛ کاشی‌های کتیبه‌دار مذکور توسط قوچانی خوانده شده‌اند. «جاوری» (۱۴۰۱) به بررسی تبادلات فرهنگی جنوب شرق و مرکز ایران با عمان پرداخته و از داده‌های باستان‌شناسی استفاده شده و در این بین به سفال‌های زرین‌فام نیز توجه شده است. نتایج پژوهش مذکور نشان می‌دهد که کاشی‌های مورد موجود در قلعات از دو مرکز کاشان و کرمان به قلعات حمل و در بناهای مورد نظر نصب شده‌اند. در این میان از وجود و یا نحوه استفاده از این کاشی‌ها در شهر یزد هیچ پژوهش و یا اطلاعاتی تا قبل از پژوهش حاضر منتشر نشده است؛ بنابراین، پژوهش حاضر نخستین تلاشی است که به معرفی، مطالعه ویژگی‌های بصری و گمانه‌زنی در خصوص مراکز احتمالی ساخت آن‌ها در یکی از بناهای مهم مربوط به قرن ۸ ه.ق. می‌پردازد.

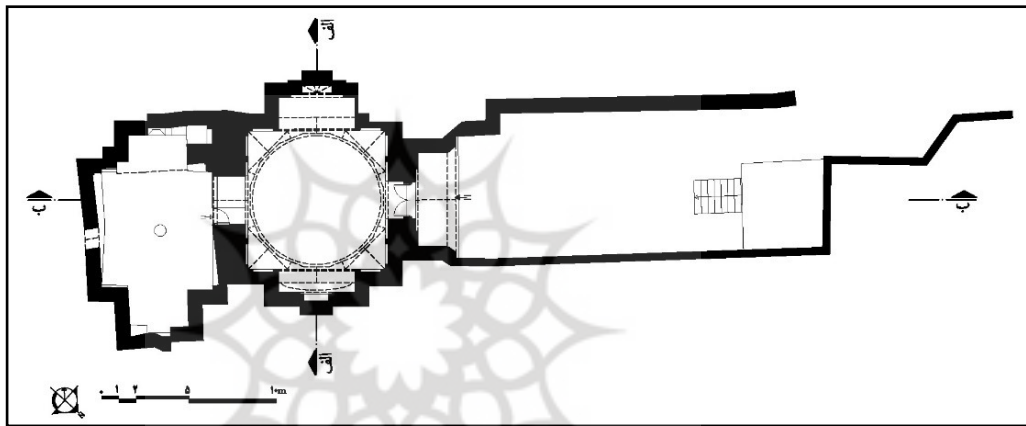
مدرسه کمالیه شهر یزد

مدرسه کمالیه، یکی از مدارس تاریخی شهر یزد است که در محله «شاه ابوالقاسم» واقع و در سال ۷۲۰ ه.ق. توسط «خواجه کمال‌الدین ابوالمعالی بن خواجه برهان‌الدین» ساخته شده است (تصویر ۱). وی در زمان خود شهرت و اعتبار فراوان داشت و از او با عناوینی هم‌چون: «صاحب‌المعظم»، «صاحب‌الأعلی»، «جلال‌الوزراء»، «صاحب‌العلی» و «ملک‌الوزراء» یاد می‌شد (حسینی، ۱۳۴۱: ۱۷۸، ۱۲۳، ۶۶)؛ پدر وی «برهان‌الدین لطف‌الله» سمت وزارت «امیر مبارزالدین محمد مظفری» را برعهده داشته است. «جعفری» (۱۳۸۹: ۱۱۵ و ۱۱۶) درباره این بنا می‌نویسد: «این مدرسه عالی با دو مناره، قبه و ساحت در مدرسه، خانقاه، بیت‌الادویه، حمام نیکو و خانه‌های عالی ساخته و تمام مدرسه به کاشی و نقاشی مزین شده است. موقوفات بسیار بر آن وقف و قناتی در قریه فراراشه جاری شده است. آب قنات داخل خیرآباد به شهر درآورد و در مسجد جمعه از هم جدا می‌شود. دو دانگ آن به مدرسه خودش می‌رود، موقوفات اولادی و خیراتی بسیار دارد و تمام عمارت مدرسه کمالیه در سال عشرين و سبعمائه بوده است». طبق نگاشته «مفیدی» (ج ۲: ۱۳۸۵: ۲۵۳) مجموعه کمالیه در دوره صفوی در وضعیت مناسبی قرار نداشته و بیشتر قسمت‌های آن تخریب شده است. هم‌اکنون از این مجموعه صرفاً گنبدخانه بازمانده از مدرسه قدیم و اتاق متصل به آن باقی مانده و براساس کتیبه برجای مانده از اتاق، تاریخ ساخت آن سال ۷۹۲ ه.ق. و بانی آن «شیخ علی بن فتح‌الله» بوده است.

سردر بزرگ مدرسه کمالیه اولین قسمت از بنای مجموعه است که احتمالاً در گذشته مورد توجه هنرمندان جهت آراستن آن بوده؛ با این حال، هم‌اکنون اثری از آن برجای نمانده است. فضای داخلی گنبدخانه مربع‌شکل بوده و هر ضلع آن ابعادی در حدود ۸ متر داشته و محرابی در ضلع جنوبی آن واقع شده است. این فضا با اندود گچی پوشیده و تماماً با نقاشی تزئین شده است؛ بنابراین و با توجه به منحصر به فرد بودن آن یکی از نمونه‌های شاخص معماری شهر یزد در قرون

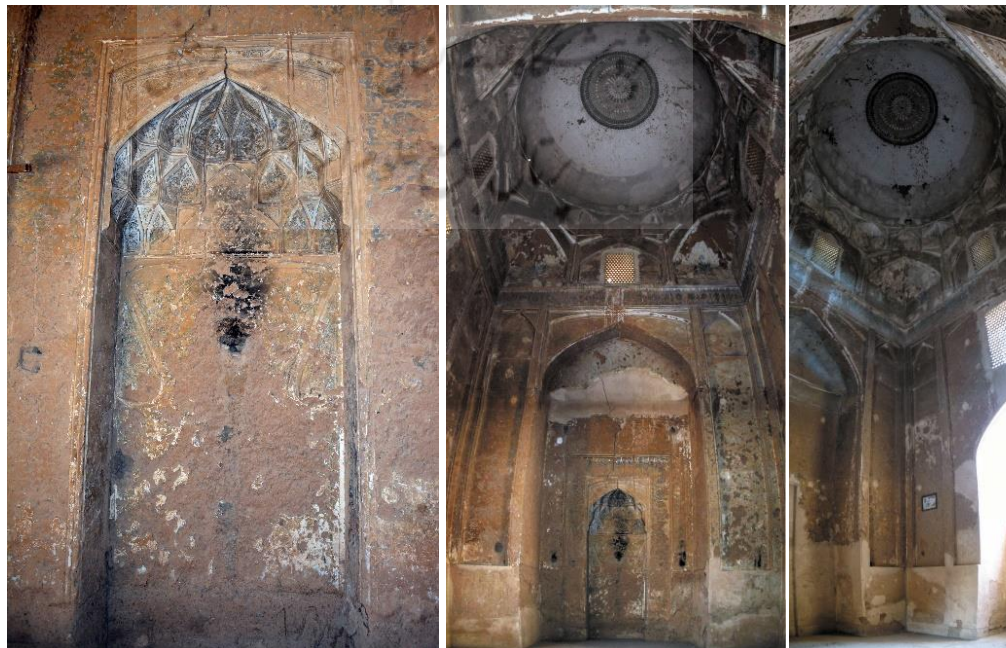

میانی اسلامی به حساب می‌آید. محراب مزین به مقرنس‌های گچ‌بری بوده و دورتادور آن کتیبه‌ای به خط کوفی وجود دارد که به علت آسیب فراوان قابل خوانش نیست. در دو طرف محراب دو طاق نما تعبیه شده که در اضلاع شرقی و غربی آن پنجره مشبک آجری ایجاد شده است. گنبد این بنا از نوع دو پوش پیوسته بوده و با ترکیب آجر و کاشی پوشیده شده است. در گریو گنبد در هر سو حاشیه کتیبه کوفی مشاهده می‌شود. در قسمت شرقی گنبدخانه، اتاقی با کارکرد بقعه و با محراب کتیبه‌داری ساخته شده است (تصویر ۲). نکته حائز اهمیت در رابطه با محراب، تزئینات قابل مقایسه آن با بقعه «سید رکن‌الدین» شهر یزد است. علاوه بر آن در بناهای دیگری از قبیل بقعه «سید شمس‌الدین» مربوط به دوره ایلخانی شواهدی از کاشی‌های زرین فام به دست آمده است. استفاده از کاشی‌های زرین فام ستاره‌ای بیشتر جهت تزئین ازاره‌های دیوارهای اتاق‌های تدفین و یا پوشاندن سازه‌های مقابر در قرون ۶-۸ ه.ق. استفاده می‌شد (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۸۶-۱۸۷). نکته جالب توجه آن‌که در میان نمونه‌های به دست آمده از مدرسه کمالیه ترکیب کاشی

تصویر ۱: نقشه وضعیت موجود مدرسه کمالیه (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد).

Fig. 1: Kamaliyeh School Plan (Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Yazd Province)

تصویر ۲: بخشی از فضای داخلی مدرسه کمالیه (مهندسين مشاور نارنجستان ایستاتیس، بی تا: ۱۹-۱۷).
Fig. 2: Interior of Kamaliyeh School (Narenjestan -e- Isatis Consulting Engineers: 17-19).

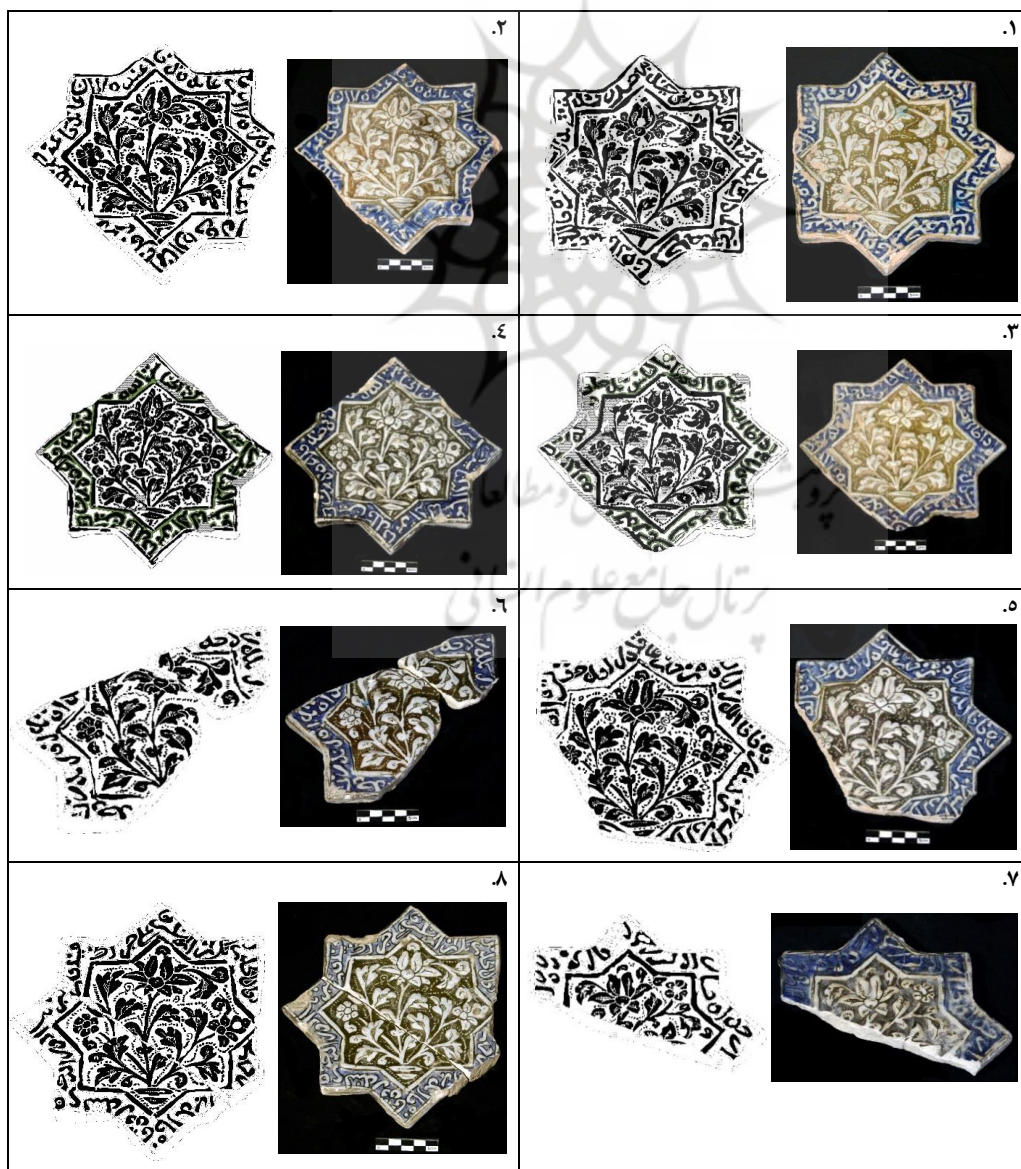
ستاره‌ای با چلیپای فیروزه‌ای مشاهده می‌شود؛ این نوع ترکیب از نمونه‌های متداولی است که در بسیاری از بناهای دوره ایلخانی، از جمله در تخت سلیمان (طالب‌پور، ۱۳۸۷: ۲۰) قابل توجه است.

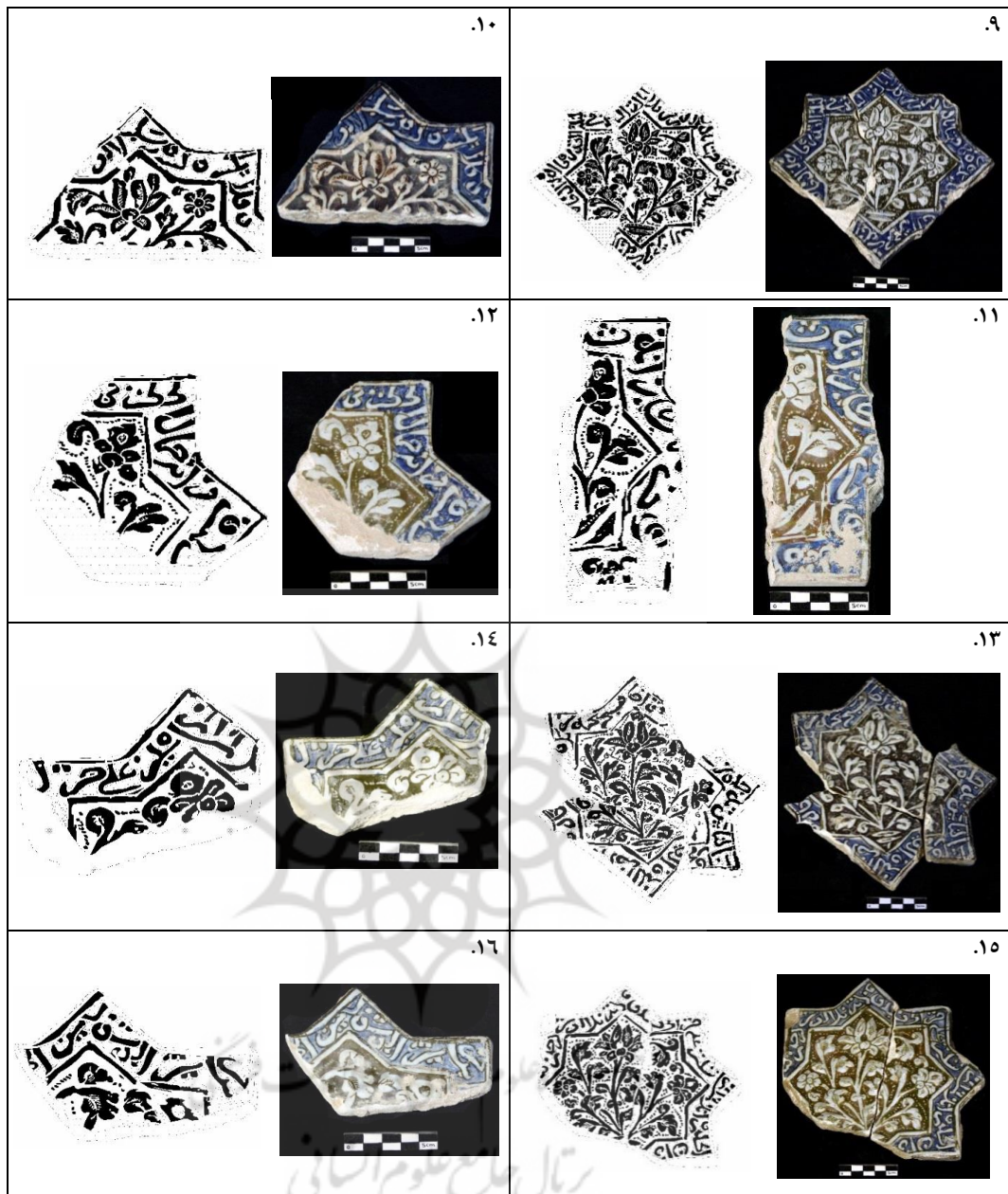
بررسی نمونه‌ها

همان‌طور که قبلاً ذکر شد، کاشی‌های زرین‌فام موجود در ساماندهی‌های دهه ۱۳۵۰ ه.ش. به دست آمده‌اند و در سال‌های بعد شناسنامه‌دار شده و برای هر کدام از آن‌ها شماره اموال اختصاص یافته است. در این راستا، نگارندگان با توصیف نمونه‌ها و مستندسازی آن‌ها در جهت دستیابی به تحلیل‌های بعدی تلاش کرده‌اند. ۲۴ کاشی زرین‌فام مطالعه شده براساس جزئیات نقوش گیاهی و پرنده به چهار گروه تقسیم تقشسم شده‌اند، که در جدول ۱، ابتدا تصویر هر گروه و بعد از آن توصیف طرح آن‌ها به همراه کتیبه‌های هر یک با دقت بیان شده است.

جدول ۱: مشخصات کاشی‌های زرین‌فام شناسایی شده از ساماندهی دهه‌های اخیر مدرسه کمالیه و گروه‌بندی آن‌ها براساس جزئیات نقوش (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان یزد).

Tab. 1: The characteristics of the luster tiles identified come from the organization of the Kamaliyeh school in recent decades and their grouping based on the details of the designs (Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Yazd Province).

شکل ظاهری (گروه ۱: شماره‌های ۱-۱۶)

این گروه به تعداد ۱۶ کاشی بیشترین فراوانی را در میان نمونه‌های مورد مطالعه دارند؛ شکل ظاهری آن‌ها هشت‌پر، در فرم کامل خود ابعاد ۲۱×۲۱ و ضخامت ۲ سانتی‌متر داشته‌اند. در این دسته نقش سفید گیاهی در زمینه قهوه‌ای کاشی رویداده که در قسمت بالا به یک گل شاه‌عباسی و در اطراف خود به گل‌های کوچک‌تر همراه با شاخ و برگ ختم شده‌اند. بخشی از زمینه را با استفاده از نقطه‌های کوچک پراکنده در سطح تزئین کرده‌اند. در کناره درونی آن حاشیه‌ای را با استفاده از نواری سفیدرنگ از زمینه اصلی جدا کرده‌اند؛ در این حاشیه، کتیبه‌ای نزدیک به خط ثلث در زمینه لاجوردی اجرا شده که باعث خواناتر شدن آن شده است.

متن کتیبه‌ها (گروه ۱)

۱. آیات ۱ تا ۵ **سوره مبارکه مسد**: تبت یدا اب (ی لهب و) تب ما اغنی عنه ماله و ما کسب سیصلی نارا ذات لهب و امراته حماله الحطب فی جیدها حیل من مسد.
۲. آیات ۱ تا ۴ **سوره مبارکه کافرون**: بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم قل یا ایها الکافرون لا أعبد ما تعبدون و لا أنتم عابدون ما أعبد و لا أنا عابد ما عبد(تم)
۳. آیات ۱ تا ۳ **سوره مبارکه نصر**: اذا جاء نصر الله والفتح و رأیت الناس یدخلون فی دین الله افوا(اجا فسبح) بحمد ربک و أستغفره انه کان توابا
۴. آیات ۱ تا ۵ **سوره مبارکه ناس**: قل أعوذ برب الناس ملک الناس (الله الناس) من شر(الوسواس) الخناس الذی (یوسوس) فی صدور الناس
۵. آیات ۱ تا ۷ از **سوره مبارکه یاسین**: یس والقرآن الحکیم انک لمن المرسلین علی صراط المستقیم تنزیل العزیز الرحیم لتنذر قوماً ما أنذر ابائهم فهم غافلون لقد حق
۶. حاشیه از شروع **شاهنامه فردوسی**: به‌نام خدا(اوند جان و خرد کزین برتر اندیشه) بر نگذرد ... خدا(اوند نام و خداوند جای خدا)اوند روزی(ده) (رهنمای)
۷. حاشیه **شاهنامه فردوسی** یک بیت از داستان «پنهان کردن گیو و آشکار ساختن نیاکان خود» (بترس از خدا و میازار کس ... ره رستگاری همیست و بس
۸. حاشیه آیات ۱ تا ۶ از **سوره مبارکه یاسین**: یس والقرآن الحکیم انک لمن المرسلین علی صراط مستقیم تنزیل العزیز الرحیم لتنذر قوماً ما أنذر (ابائهم)

۹. حاشیه آیات ۱ تا ابتدای آیه ۵ **سوره مبارکه قدر**: إنا أنزلناه في ليلة القدر و ما أدراك ما (ليلة القدر ليلة) القدر خير من ألف (شهر تنزل المل) نكه و الروح فيها ..... من كل
۱۰. حاشیه آیه ۲۸۵ **سوره مبارکه بقره**: (بالله و ملائكته و كتبه و رسله لا نفرق) ....
۱۱. **شاهنامه فردوسی** ابیات ۲۸۴ و ۲۸۵ از داستان پنهان کردن گیو و آشکارنساختن نیاکان خود:
ز روز گذر کردن اندیشه کن ... پرستیدن دادگر پیشه کن ... بترس از خدا (و میازار کس ... ره) رستگاری همینست و بس
۱۲. بخشی از آیات **سوره مبارکه مسد**: (ذات لهب وامرأته حماله الحطب فی ...
۱۳. آیات ۱ تا ۳ **سوره مبارکه نصر**: (إذا جاء نصر الله والفتح و رأیت الناس یدخلون (فی دین الله أفواجا فسبح بحمد ربك و(استغفره إنه كان توابا)
۱۴. بخشی از **سوره مبارکه ناس**: (ناس من شر الوسواس الخناس)
۱۵. بخشی از **سوره مبارکه یاسین**: (یس والقرآن الحكيم إنك لمن المرسلین علی صراط مستقیم تنزیل العزیز الرحیم لت(نذر قوما) ...
۱۶. بخشی از **سوره مبارکه ناس**: (ناس من شر الوسواس الخناس)

شکل ظاهری (گروه ۲: شماره‌های ۱۷-۱۹)

این گروه ۳ نمونه هشت‌پر که در شکل کامل خود ابعاد ۲۱×۲۱ و ضخامت ۲ سانتی‌متر داشته‌اند، در این دسته نقش گل شاه‌عباسی به رنگ سفید در مرکز قهوه‌ای رنگ کاشی و با شاخ و برگ‌های متراکم در اطراف آن تزئین شده است. در گروه ۲ بخشی از زمینه را با استفاده از نقطه‌های کوچک پراکنده شده در سطح تزئین کرده‌اند. حاشیه کاشی با خط سفید دورگیری و با کتیبه نزدیک به خط ثلث در زمینه لاجوردی مزین شده است.

متن کتیبه‌ها (گروه ۲)

۱۷. حاشیه یک رباعی منسوب به شمس تبریزی

ای گرسنه وصل تو سیران جهان ترسان ز (فراق تو دلیران جهان با چشم تو آهوان چه دارند بدست ای زلف تو پای‌بند (شیران جهان)

۱۸. **داستان آمدن رستم به نخبیرگاه از شاهنامه**

(سواران ترکان تنی هفت و هشت ... برآن دشت) نخبیرکان برگذشت پی رخس دید(ند) در(مرغزار ... بگشتند گرد لب جویبار)

۱۹. ناخوانا

<p>شکل ظاهری (گروه ۳؛ شماره ۲۰)</p> <p>تنها نمونه کاشی هشت‌پر که در شکل کامل خود ابعاد ۲۱×۲۱ و ضخامت ۲ سانتی‌متر است. در این دسته اگرچه بوته گل شاه‌عباسی سفید از قسمت پایین در زمینه قهوه‌ای رویداده، اما در بالا به گل ۶ برگ کوچک ختم شده و دو گل شاه‌عباسی بزرگ در طرفین وجود دارد که اطراف آن‌ها را شاخ و برگ دربر گرفته است؛ همانند: نمونه‌های قبل حاشیه کاشی با کتیبه نزدیک به خط ثلث در زمینه لاجوردی مزین شده است.</p> <p>متن کتیبه (گروه ۳)</p> <p>۲۰. بخشی از سوره مبارکه یاسین: یس والقرآن الحکیم إنک لمن المرسلین علی صراط مستقیم تنزیل العزیز الرحیم لتنذر قوما ما أنذر آبائهم فهم غافلون</p>	
<p>۲۱</p> 	<p>۲۲</p>
<p>۲۳</p> 	<p>۲۴</p>
<p>شکل ظاهری (گروه ۴؛ شماره‌های ۲۱-۲۴)</p> <p>این گروه شامل ۴ نمونه کاشی هشت‌پر به ابعاد ۲۱×۲۱ و ضخامت ۲ سانتی‌متر است. در زمینه قهوه‌ای رنگ مرکز کاشی نقش پرنده درنا در حالت پرواز تصویر شده و اطراف آن را نقوش گیاهی سفید دربر گرفته است. در نمونه ۲۱ بخشی از منقار پرنده و در نمونه ۲۲ بخشی از بال‌های پرنده قابل مشاهده است. حاشیه نیز با کتیبه نزدیک به خط ثلث در زمینه لاجوردی آراسته شده است.</p> <p>متن کتیبه‌ها (گروه ۴)</p> <p>۲۱. بخشی از سوره مبارکه زلزال: إذا زلزلت الأرض زلزالها وأخرجت الأرض أثقالها فقل الإنسان ما لهما يومئذ تحدث أخبارها بأن ربک (أوحی لهما)</p> <p>۲۲. بخشی از سوره مبارکه یس: یس والقرآن الحکیم إنک (لمن المرسلین علی صراط مستقیم تنزیل العزیز الرحیم) لتنذر قوما ما أنذر ...</p> <p>۲۳. حاشیه آیات ۱ و ۲ سوره مبارکه قدر: (ال) قدر و ما أدراک ما لیله القدر</p> <p>۲۴. آیات ۳ و ۴ سوره مبارکه یاسین: علی (صراط مستقیم تنزیل العزیز الرحیم لتنذر ...</p>	

بحث و تحلیل

کاشی‌های زرین فام شناسایی شده در مدرسه کمالیه هشت‌پر بوده و در تزئین آن‌ها از نقوش گیاهی، حیوانی و کتیبه‌ای (آیات قرآنی و اشعار فارسی) استفاده شده است. به‌طورکلی کاشی‌های ستاره‌ای اغلب با کتیبه‌هایی از اشعار فارسی، آیات قرآنی و احادیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله همراه با نقوش گیاهی و یا پرنده مزین شده‌اند؛ بر این اساس سعی شده تا تمامی ابعاد شکلی، هنری و فنی کاشی‌های مورد مطالعه، با دقت بررسی شود.

شکل کاشی‌ها: شکل تمام کاشی‌های زرین فام مورد مطالعه، هشت‌پر است که این مدل اصولاً در ترکیب با کاشی‌های صلیبی شکل (چلیپایی) با لعاب تک‌رنگ لاجوردی در تزئین بناها به کار می‌رفته است. این اشکال معمولاً در آراستن بناهای قرون ۶-۸ ه.ق. مرسوم بوده و به همین منظور نمونه‌های مورد مطالعه از نظر شکل ظاهری با نمونه‌های یافت شده در این بازه زمانی مقایسه شده‌اند. استفاده از کاشی‌های هشت‌پر در تزئین بناهای مقدس شیعی حرم امام رضا علیه السلام و حرم حضرت معصومه علیه السلام و یا تخت سلیمان مربوط به قرن ۷ ه.ق. رایج بوده؛ چه بسا با آزادی مذهبی رایج در دوره ایلخانی و با رشد جریان‌های شیعی در این دوره، کاربرد فرم‌های هشت‌ضلعی در مدارس هم به تبعیت از نمونه‌های اماکن مذهبی بوده باشد. برخی محققان (واتسون، ۱۳۸۲:

۲۱۳) استفاده از نوع کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای را مرتبط با تصوف، تدفین، تشیع و یا امور مربوط به آن‌ها دانسته‌اند.

نمونه‌های شاخصی از کاربرد کاشی زرین‌فام ستاره‌ای شکل را می‌توان در بناهای مذهبی مهم مشاهده کرد؛ در حرم امام رضا علیه السلام نمونه‌هایی از این کاشی‌ها در ازاره‌های روضه منوره به‌کار رفته است که امضای سفالگران کاشان را بر خود دارند (معتقدی، ۱۳۹۱: ۳۴). در حرم حضرت معصومه علیه السلام نیز از این‌گونه کاشی‌ها در دیواره جانبی مزار استفاده شده است (قانونی و صادقی‌مهر، ۱۳۹۶: ۸۳). استفاده از این فرم کاشی در مهم‌ترین بناهای مذهبی ایران می‌تواند جنبه نمادین آن را برجسته کند و به نوعی شخصیت معنوی امام رضا علیه السلام را با زبان هندسه بیان کنند (جعفری‌دهکردی و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۲ و ۹۳). این تفکر می‌تواند بر بناهای مذهبی دیگری که در این دوران ساخته می‌شدند، اثرگذار باشد (حسینی، ۱۴۰۰: ۳۴)؛ چنان‌که نمونه‌های آن در مدرسه کمالیه، سید شمس‌الدین، و سید رکن‌الدین در یزد و یا در برخی شهرها از قبیل امامزاده یحیی ورامین (حسنعلی‌پور و صدیقیان، ۱۴۰۲) و امامزاده جعفر دامغان (بهدانی و خزایی، ۱۳۹۹) مربوط به قرون ۶-۸ ه.ق. نیز قابل توجه هستند.

نقوش پرنده: نقوش پرنده‌ها در هنر همواره مورد احترام و نشانه اقتدار، خوش‌اقبال، شادی جهان، توانایی و جلال بوده است و پرش آن به فال نیک گرفته می‌شد (بهرام‌پور، ۱۳۸۸: ۱۲۸). درنا، تنها حیوانی است که نقش آن روی سه عدد از کاشی‌های زرین‌فام مدرسه کمالیه ترسیم شده است. روی این کاشی‌ها نقش درنا در لابه‌لای نقوش گیاهی و در حال پرواز با بال‌های گشوده نقش شده است. این پرنده در خانواده درازپایان قرار می‌گیرد که در ادبیات عامه با نام‌های گوناگونی هم‌چون: تورنا، طورنه، بوتیمار، غم‌خورک و کرکی، توصیف شده است (روحانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴۲). درنا، پرنده‌ای با پاهایی بلند، گردن و منقار دراز و دُمی کوتاه است که با رنگ‌هایی متنوع هم‌چون: سفید، خاکستری، سیاه و قهوه‌ای شناسایی شده است. این پرنده، از جمله پرندگانی است که در ادبیات فارسی به تنگ‌چشمی و بُخل مشهور بوده و همواره از ترس این‌که آب دریا تمام شود، تشنه بر ساحل می‌نشیند و با حسرت به آب دریا نگاه می‌کند (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۲). «سنایی» در اشعار خود آن‌را نماد نفس آورده و عطار نیشابوری آن‌را نماد مردم محزون و بخیل دانسته است (همان: ۱۵۲ و ۱۵۳). علاوه بر آن در فرهنگ علوی، پرنده‌ای مقدس به‌شمار آمده و اعتقاد بر آن است که این پرنده صدای خود را از حضرت علی علیه السلام گرفته است (روحانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴۲). در اقلیم ایران، درنا پرنده‌ای مهاجر به حساب می‌آید که در زمستان از سرزمین‌های شمالی به سرزمین‌های پایین‌تر روی می‌آورد و طی عبور از فلات ایران در تالاب‌ها و آب‌گیرهای دور از دسترس فرود می‌آید و عموماً از تالاب‌های کم‌عمقی استفاده می‌کند که در مجاورت اراضی کشاورزی قرار دارند (انصاری، ۱۳۹۴: ۶۵). استفاده از نقوش پرنده در کاشی‌های ستاره‌ای می‌تواند با مفاهیم نجومی نیز مرتبط باشد.

نقوش گیاهی: روی اکثر کاشی‌های مورد مطالعه تصویر گل نیلوفر آبی با شاخ و برگ‌های متراکم تمامی زمینه مرکزی کاشی را دربر گرفته و فواصل بین شاخ و برگ‌ها نیز با استفاده از دوایر کوچک و به صورت نواری پر شده است. نقش گل نیلوفر، از جمله نقوشی است که از دوران ایران باستان در فرهنگ ایرانی شناخته شده و نمونه‌های فراوانی از آن در هنر ایران مشهود است. این گل، نماد مهر یا میترا و آناهیتا است و از اصیل‌ترین نشانه‌های تمدن ایرانی به‌شمار می‌رود (حسینی، ۱۴۰۰: ۳۴). در فرهنگ ایران باستان، پادشاهان هخامنشی به صورتی که شاخه‌ای از این گل را در دست گرفته، تصویر شده‌اند؛ هم‌چنین برخی از پایه‌ستون‌های این دوره به صورت گل نیلوفر وارونه حجاری شده‌اند که دلالت بر حضور پررنگ آن در هنر این دوره است. بنا به اعتقاد برخی از پژوهشگران، در صحنه زایش مهر آن‌چه که شبیه به میوه کاج بوده، گل نیلوفر آبی است (الداغی، ۱۳۹۷: ۱۲۵). در نقش برجسته گرفتن حلقه قدرت توسط «اردشیر دوم» در طاق بستان،

تصویر ایستاده ایزد مهر روی گل نیلوفر حجاری شده است؛ در این تصویر ایزد مهر به نوعی شاهد بستن پیمان میان اردشیر دوم و «شاپور دوم» است (موسوی حاجی و سرفراز، ۱۳۹۶). باوجود این، نوع چینی این گل پس از ورود مغولان به ایران رواج یافت و در شاخه‌های مختلف هنری استفاده شد که از دوره صفویه به گل شاه عباسی شهرت می‌یابد؛ ازجمله نوآوری‌های هنرمندان ایرانی در این نقش، استفاده از نقوش ظریف گیاهی در زمینه تصاویر بوده که احتمالاً از نمونه‌های بومی نشأت گرفته است (حسینی، ۱۴۰۰: ۳۴ و ۳۵). از نمونه‌های جالب توجه، نقش این گل در برخی از کاشی‌های دوره صفوی است که در مرکز کاشی نقش گل شاه‌عباسی با چهار برگ ترسیم شده است (Carboni & Masuya, 1993: 29).

کتیبه‌ها: همان‌طور که قبلاً نیز ذکر گردید، حاشیه خارجی تمامی کاشی‌های مطالعه شده با کتیبه مزین شده است. از ۲۴ کاشی مطالعه شده، حاشیه ۱۸ کاشی با آیات قرآنی مزین شده، ۶ کاشی با استفاده از ابیات فارسی، ۵ عدد با ابیات شاهنامه و یکی از نمونه‌ها ابیاتی را از «شمس تبریزی» به نمایش گذاشته است. از میان کتیبه‌های قرآنی، ۷ عدد سوره مبارکه یاسین، ۲ عدد سوره مبارکه کافرون، ۲ عدد سوره مبارکه نصر، ۲ عدد سوره مبارکه ناس، ۲ عدد سوره مبارکه قدر، ۱ عدد سوره مبارکه بقره (آیه ۲۵۸)، ۱ عدد سوره مبارکه مسد و ۱ عدد سوره مبارکه زلزال را شامل می‌شوند. از بررسی آیات قرآنی حاشیه کاشی‌ها محتواهای گوناگونی استنباط می‌شود که گروه‌بندی‌های زیر را می‌توان برای آن‌ها در نظر گرفت.

الف) آیات قرآنی با محتوای فتح و پیروزی: این آیات در ارتباط با جنگ و استعانت از خداوند جهت فتح و پیروزی است که آیات سوره مبارکه نصر را می‌توان در این دسته قرار داد؛ از این آیات در آثار هنری مختلف، از جمله ادوات نظامی (ساریخانی، ۱۳۹۲: ۷۸) استفاده شده است.

ب) آیات قرآنی با محتوای جلوگیری از چشم‌زخم: یکی از مواردی که در دین اسلام تأکید فراوانی بر آن شده است، خواندن چهار قل است که بنابر روایات برای تعویذ و در امان ماندن شخص، فرزند و مال او از آسیب کارآمد است؛ به‌طور مثال، «در حدیث نبوی مشهور به حدیث ذات‌القلقل، روایت شده از "مجلسی" و "قطب راوندی" آمده که چهار قل برای تعویذ و در امان ماندن خود، فرزند و مال از آسیب مفید است. خواندن این چهار سوره از قدیم برای تعویذ در مناسبت‌های مختلف مرسوم بوده است. در برخی احادیث خواندن سوره‌های اخلاص، فلق و ناس به همراه سوره حمد یا آیت الکرسی و این چهار سوره همراه با سوره نصر برای حرز، ذکر و تعویذ مفید است» (دانشنامه جهان اسلام، ذیل مدخل چهارقل).

هم‌چنین چهارقل در فرهنگ عامه مردم از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و به دلیل جنبه شرزدایی و باطل‌سحری که داشته روی ظروف و اشیاء مختلف حک می‌شدند یا می‌نوشتند (مهرآوران و صفری، ۱۴۰۱: ۱۲۲). در نمونه‌های شناسایی شده سوره‌های کافرون و ناس هر یک روی دو کاشی نوشته شده‌اند.

ج) آیات قرآنی با محتوای تذکر: هدف از نوشتن چنین آیاتی تذکر و هدایت انسان‌ها بوده است. در میان کاشی‌های مورد مطالعه، آیاتی از سوره‌های زلزال و مسد با این هدف نگارش شده‌اند. سوره زلزال از نشانه‌های روز قیامت و این‌که همه مردم نتیجه اعمال خود را در آن روز مشاهده می‌کنند، صحبت می‌کند؛ هم‌چنین به روایت امام صادق علیه السلام از قرائت این سوره خسته نشوید؛ هر آن کس که در [نماز] نافله‌اش آن را قرائت کند، خدا او را هرگز به زلزله گرفتار نمی‌کند و با زلزله، صاعقه یا آفتی از آفت‌های دنیا نمی‌میرد و هرگاه بمیرد، خدا او را به بهشت امر می‌کند (طبرسی، ج. ۱، ۱۳۷۲: ۷۹۶). در باب فضیلت تلاوت سوره مسد نیز از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نقل شده است: کسی که سوره مسد را می‌خواند، امیدوارم خداوند او و "ابولهب" را در یک خانه جای نهد. این سخن کنایه از آن است که او اهل بهشت باشد (همان: ۸۵۰).

د) آیاتی با مضمون کسب رزق و روزی: یکی از مهم‌ترین سوره‌های قرآن که به عنوان قلب قرآن نیز شناخته می‌شود، سوره مبارکه یاسین است؛ این سوره روی ۷ عدد از کاشی‌های مورد مطالعه نوشته شده که بیانگر اهمیت آن بوده است. کاشی‌کاران مسلمان به دلیل سفارشات فراوانی که نسبت به تلاوت این سوره در روایات اسلامی شده، آگاهانه آن را در تزئین کاشی‌های زرین‌فام به کار گرفته‌اند. درباره فضیلت سوره یاسین آمده است که هر کس این سوره را پیش از غروب آفتاب بخواند، فرد پر روزی شده و هم‌نشین این سوره مشمول خیر دنیا و آخرت خواهد شد؛ هم‌چنین تلاوت کردن این سوره در قبرستان باعث کاهش عذاب اهل قبور شده و برای تعداد امواتی که در آن مدفون هستند، حسنات نوشته می‌شود؛ بنابراین این سوره را یا معمولاً در امامزاده‌ها روی درب چوبی و یا بر کاشی‌های مساجد پر رفت و آمد می‌نوشتند تا هر کسی که وارد مجموعه می‌شود با دیدن آیات از اجر معنوی آن نیز بهره‌مند شود (ساریخانی، ۱۳۹۲: ۸۰).

ه) آیاتی با مضمون احساس امنیت و آسایش: از جمله سوره‌های قرآن که انسان با آن احساس امنیت و آسایش کرده و از شر و وسوسه شیطان دور می‌شود، سوره قدر است. آیات این سوره در دو نمونه از کاشی‌های زرین‌فام نوشته شده است. در برخی از احادیث و روایات به برخی از فضیلت‌های این سوره اشاره می‌شود؛ به فرموده امام سجاد علیه السلام، اگر فردی پیاده به حج رود و در راه سوره «انا انزلناه» را بخواند، ناراحتی و خستگی احساس نخواهد کرد (عبداللهیان، ۱۳۸۱: ۱۸)؛ هم‌چنین در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام نقل شده است که هر کسی شب ۲۳ ماه رمضان هزار مرتبه «انا انزلناه» بخواند بر یقین او افزون می‌شود و ولایت ما را به طور خاص می‌یابد. این موضوع به خاطر آن حقایقی است که در خواب مشاهده می‌کند (همان).

پ) اشعار شاهنامه: شاهنامه فردوسی یکی از مهم‌ترین منابع برای بهره‌گیری از اشعار آن در تزئین هنرهای مختلف بوده است؛ در واقع «فردوسی» با سرودن آن نقش بسیار مهمی در حفظ و احیای زبان فارسی داشته است. استفاده از اشعار شاهنامه در صنایع گوناگون در قرون مختلف اسلامی رواج داشته و صنعتگران آگاهانه اشعار و یا نقوشی ملهم از سروده‌های این کتاب را انتخاب و در تزئین اشیاء گوناگون، از جمله کاشی‌های زرین‌فام استفاده کرده‌اند. در این راستا، «هیلن براند» (۱۳۷۵: ۱۳۴-۴۵) اجرای نقوش شاهنامه‌ای بر مصنوعات هنری را به دلیل وجود ارتباط بین این رسانه و کتابت نسخه‌ها می‌داند؛ در واقع، هنرمندان ایرانی از ساخته‌های خود به عنوان رسانه همگانی استفاده کرده و نقش بسیار مهمی در روایت داستان‌های حماسی ایران باستان داشته‌اند و بدین وسیله هم‌سو با فردوسی نقش مهمی در احیای زبان فارسی داشته‌اند (کریمیان و مولودی، ۱۳۹۷: ۲۱). از نمونه‌های قابل‌مقایسه کاشی‌های زرین‌فام مورد مطالعه، کاشی‌های تخت سلیمان با اشعار شاهنامه فردوسی است که علاوه بر اشعار وقایع حماسی شاهنامه را نیز به تصویر می‌کشند (Melikian Chirvani, 1991: 33-148). به نظر می‌رسد استفاده از اشعار شاهنامه در کنار مضامین قرآنی در کاشی‌ها به زمینه‌های اعتقادی و رویکرد ایلخانان و تمایل آن‌ها به میراث ایران باستان بازگردد؛ چنان‌که وفور مضامینی از قبیل داستان‌های «شکار بهرام گور» یا «نقوش نشسته پادشاه بر صندلی» مشابه نمونه‌های ساسانی حاکی از تمایل پادشاهان این دوره به مفاهیم ایران باستان و پادشاهان اسطوره‌ای از قبیل «رستم» بوده است؛ از سوی دیگر، رویکرد تسامح مذهبی ایلخانان در پذیرش عقاید و مذاهب جهت مقبولیت بیشتر در میان مردم، وجود آیات قرآنی بر روی کاشی‌ها در اماکن مذهبی را توجیه می‌کند.

منشأیابی ساخت کاشی‌های زرین‌فام مدرسه کمالیه: یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های پژوهش حاضر، محل ساخت کاشی‌های شناسایی شده است. اگرچه در بافت تاریخی شهر یزد سه فصل گمانه‌زنی باستان‌شناختی در محلات مختلف صورت گرفته و قطعات سفالی زیادی شناسایی شده؛ اما حجم نمونه‌های زرین‌فام بسیار محدود بوده و همین امر نشان می‌دهد که

نمی‌توان شهر یزد را یکی از مراکز ساخت سفال یا کاشی زرین فام دانست (میردهقان و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۶۲). به همین دلیل، احتمال این‌که کاشی‌های زرین فام استفاده شده از یک مرکز مهم ساخت به یزد صادر شده باشند، وجود دارد؛ بر این اساس با مقایسه نقوش کاشی‌های شناسایی شده با نمونه‌های مشابه می‌توان مراکز ساخت این کاشی‌ها را تا حدودی شناسایی کرد.

همان‌طور که قبلاً نیز ذکر گردید، تنها نقش حیوانی کاشی‌های مورد مطالعه نقش درنا است که نمونه‌های قابل مقایسه با آن در بین ظروف زرین فام تولید شهر کاشان قابل شناسایی است. در این نمونه‌ها پرندۀ درنا در حال پرواز در لابه‌لای نقوش گیاهی به تصویر کشیده شده و زمینه را نیز به وسیله دواير کوچک تزئین کرده‌اند؛ هم‌چنین نحوه اجرای کتیبه نیز دقیقاً با نمونه‌های مدرسه کمالیه قابل مقایسه است. از میان نمونه‌های موجود قابل مقایسه، کاشی‌های زرین فام ستاره‌ای واقع در موزه هنر اسلامی استانبول، نمونه یافت شده از تخت سلیمان واقع در بریتیش موزیوم، نمونه‌های مجموعه ساکلا، موزه ویکتوریا و آلبرت و نگارخانه هنر فریر به دوره ایلخانی تاریخ‌گذاری و در شهر کاشان تولید شده‌اند. در این میان، تنها نمونه نگه‌داری شده در مجموعه ساکلا و نگارخانه هنر فریر به سلطان آباد منسوب شده است. شباهت بسیار زیاد نمونه‌های یاد شده، به‌ویژه نمونه‌های نگه‌داری شده در موزه بریتیش موزیوم و موزه‌های هنر استانبول از هر جهت و در تمامی جزئیات قابل توجه است (جدول ۲). تنها تفاوت آن‌ها در مضمون کتیبه‌های نقش شده است؛ بنابراین کمترین شک در خصوص ساخت آن‌ها در یک کارگاه و یا یک شهر باقی نمی‌ماند که در این میان با توجه به نمونه‌های فراوان ساخته و تأیید شده، کاشان با بیشترین احتمال مطرح می‌شود. همین وضعیت در خصوص نمونه‌های با نقش گیاهی نیز مشهود است؛ نقوش گیاهی نمونه‌ها در نگاه کلی به یک‌دیگر شباهت زیادی دارند، اما با دقت در جزئیات نمونه‌های سالم حداقل سه الگوی طراحی در میان آن‌ها قابل شناسایی است: (۱) نقش گیاهی با گل شاه‌عباسی در بالای آن با شاخ و برگ‌هایی در دو طرف (نمونه‌های ۱۶-۱). (۲) نقش گل شاه‌عباسی در مرکز نقش با شاخ و برگ‌هایی متراکم در اطراف آن (نمونه ۱۷). (۳) نقش گل شش‌پر کوچک در بالا با دو نقش گل شاه‌عباسی در دو طرف (نمونه ۲۰). در میان سه الگوی اشاره شده، مشابهت الگوهای ۱ و ۲ با نمونه‌های حراجی‌خانه کامبی در جنوا ایتالیا، نمونه یافت شده از سلطان آباد و نمونه نگه‌داری شده در موزه ویکتوریا و آلبرت قابل توجه است (جدول ۲). علاوه بر آن، به اعتقاد بسیاری از محققان (پورتر، ۱۳۸۱: ۳۳؛ واتسون، ۱۳۸۲: ۴۵) به‌طور قطع کاشان بزرگ‌ترین تولیدکننده آثار زرین فام در قرن ۶ - ۸ ه.ق. بوده است.

نتیجه‌گیری

مدرسه کمالیه، یکی از مدارس مهم دوره ایلخانی شهر یزد است که در دوره‌های بعد توسعه می‌یابد؛ اگرچه این مدرسه خود جزئی از یک مجموعه بزرگ‌تر بوده که به جز مدرسه، آثار دیگری از آن باقی‌مانده است. به نظر می‌رسد از کاشی‌های زرین فام در آراستن بخش‌هایی از بنا استفاده شده است که امروز محل دقیق استفاده آن‌ها مشخص نیست. در کاوش‌های صورت‌گرفته در شهر یزد آثار چندانی از کاشی‌های زرین فام به دست نیامده و نمونه‌های جمع‌آوری شده از مدرسه کمالیه مهم‌ترین آثار زرین فامی هستند که تاکنون یافت شده‌اند. نکته مهم کارکرد کاشی‌های مذکور است که طبق پژوهش‌های صورت‌گرفته عموماً در ارتباط با مذهب و یا تدفین هویت می‌یابند و بیشتر در امامزاده‌ها و یا مقابر به‌کاررفته‌اند. در مجموعه کمالیه نیز احتمالاً در اتاق تدفین مجموعه استفاده شده‌اند؛ چنان‌که مشابه این نمونه‌ها در بقعه سید شمس‌الدین و سید رکن‌الدین یزد نیز به‌کاررفته است. اگرچه نمونه‌های تخت سلیمان بیشتر بنایی سلطنتی (کاخ) را نمایش می‌دهد، با این حال رنگ‌بوی مذهب در تمامی مجموعه کارکرد این نوع سفال‌ها را توجیه می‌کند. هم‌چنین

جدول ۲: نمونه‌های قابل مقایسه با کاشی‌های مورد مطالعه (نگارندگان، ۱۴۰۲).
 Tab. 2: Comparable samples with the tiles under study (Authors, 2023).

نمونه قابل مقایسه		نمونه مورد مطالعه
 <p>نمونه نگهداری شده در موزه هنرهای اسلامی استانبول احتمالاً ساخت کاشان https://commons.wikimedia.org/wiki/File:8-From_Kashan_Iran_G</p>	 <p>نمونه یافت شده از کاخ اباقاخان تخت سلیمان، موزه بریتیش موزیم، احتمالاً ساخت کاشان (طالب‌پور، ۱۳۸۷: ۲۶)</p>	
 <p>نمونه نگهداری شده در موزه ویکتوریا و آلبرت احتمالاً ساخت کاشان؟ http://collections.vam.ac.uk/item/O67406/star-tiles-unknown/tile-unknown/</p>	 <p>نمونه زرین‌فام یافت شده از سلطان‌آباد به ابعاد ۸-۲۰×۲۰ سانتی‌متر در گالری ساکسر http://n2t.net/ark:/65665/yc3f5bb6816-1+42c-4074-98b3-6aa0223260</p>	
 <p>نمونه یافت شده از سلطان‌آباد (پورتر، ۱۳۸۱: ۵۴)</p>	 <p>نمونه نگهداری شده در خانه حراجی کامپی، جنوا ایتالیا، احتمالاً ساخت کاشان https://www.cambiaste.com/uk/auction-0243/</p>	
 <p>نمونه نگهداری شده در موزه هنرهای اسلامی استانبول احتمالاً ساخت کاشان https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Persian_lustreware#/media/File:8</p>		
 <p>نمونه نگهداری شده در موزه ویکتوریا و آلبرت احتمالاً ساخت کاشان http://collections.vam.ac.uk/item/O67413/tile-panel-unknown/?carousel-image=2006BK4187</p>		

با توجه به کارکرد مجموعه کمالیه با داشتن خانقاه، مدرسه و قبه و با رویکرد آموزشی-مذهبی استفاده از این نوع کاشی‌ها امری متداول در زمان خود بوده است. نتایج دیگر پژوهش نشان می‌دهد که از سه دسته نقوش گیاهی، جانوری و کتیبه‌ای برای تزئین نمونه‌های مورد مطالعه استفاده شده است. نقوش گیاهی اکثراً گل نیلوفر آبی را به تصویر کشیده‌اند. این نقش، سابقه طولانی در فرهنگ و تمدن ایرانی دارد؛ در دوره‌هایی با نام گل شاه‌عباسی در هنرهای مختلف، از جمله فرش بافی استفاده شده‌اند. با توجه به نمونه‌های سالم‌تر برجای مانده، حداقل سه الگوی طراحی نقش برای آن‌ها با تأکید بر نقش گل شاه‌عباسی قابل تصور است. نقش پرنده درنا نیز در حالت پرواز در لابه‌لای نقوش گیاهی و در مرکز کاشی‌های هشت ضلعی تصویر و حاشیه بیرونی آن با کتیبه‌ای به خط نسخ تزئین شده است. نوشتارها از دو منبع مختلف قرآن کریم و ادبیات فارسی الهام گرفته‌اند. نوشتارهای قرآنی براساس محتوا به چندین گروه مختلف تقسیم می‌شوند و به نوعی می‌توان مفاهیم مطرح شده را با کاربری بنا مرتبط دانست. ابیات فارسی نیز اکثراً مرتبط به شاهنامه بوده و تنها در یک مورد از دیوان شمس تبریزی تأثیر گرفته‌اند. براساس مقایسه فرم، الگوهای طراحی نقوش و کتیبه‌ها و حتی رنگ استفاده شده، با نمونه‌های ساخته شده از کاشان نگه‌داری شده در موزه‌های بریتیش موزیوم، هنرهای اسلامی استانبول، مجموعه ساکلو، ویکتوریا و آلبرت و خانه حراجی کامبی جنوا، احتمالاً مکان ساخت کاشی‌های زرین‌فام مدرسه کمالیه نیز شهر کاشان بوده است. شاید یکی از مهم‌ترین دلایل صدور کاشی زرین‌فام به شهر یزد را وجود شاهره ری به کرمان دانست؛ هر دو شهر کاشان و یزد در قرون میانی اسلامی، به ویژه در دوران سلجوقی و ایلخانی از شهرهای مهم واقع شده بر سر این راه بودند و همین امر موجبات ارتباط بازرگانی را برای آن‌ها فراهم می‌کرد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از داوران ناشناس نشریه که با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

در این پژوهش، درصد مشارکت نویسنده اول ۵۰٪ (جهت جمع‌آوری داده‌ها، تنظیم و نگارش مقاله و تجزیه و تحلیل داده‌ها) نویسنده دوم ۴۰٪ (جهت تنظیم و نگارش مقاله و تجزیه و تحلیل داده‌ها) و نویسنده سوم ۱۰٪ (جهت در اختیار قرار دادن تصاویر نمونه‌ها) بوده است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.
- افشار، ایرج، (۱۳۷۵). یادگارهای یزد. ج. ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- الداغی، آیتا، (۱۳۹۷). «تأثیر گل نیلوفر آبی بر باورهای اسطوره‌ای ایران و هند». ویژه‌نامه نامه فرهنگستان (شبه قاره)، ۸: ۱۳۵-۱۲۳
- امیرحاجلو، سعید؛ امامی، محمدمین؛ آقاعلی گل، داوود؛ و ریاحیان‌گهرتی، رضا، (۱۳۹۹).
- «معرفی، طبقه‌بندی و ساختارشناسی کاشی‌های زرین‌فام یافت‌شده از قلعه‌دختر شهر کرمان». پژوهش باستان‌سنجی، ۶ (۲: پیاپی ۱۲): ۲۳-۱. <https://doi.org/10.52547/jra.6.2.1>

- امیری، مهرداد؛ رهنما، شهرام؛ صدیقیان، حسین؛ و سبزی، موسی، (۱۴۰۰). «بررسی کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام قرون ۷-۸ ه.ق. ایران». پژوهشنامه مذاهب اسلامی، ۸(۱۶): ۲۴۶-۲۱۹. <https://doi.org/10.22034/jid.2021.120213.1530>
- انصاری، امیر، (۱۳۹۴). «مدل‌سازی مطلوبیت زیستگاه درنای معمولی (Grus grus) در تالاب میقان اراک». اکوبیولوژی تالاب (تالاب)، ۷(۲۴): ۶۹-۵۷. <http://jweb.ahvaz.iau.ir/article-1-584-fa.html>
- بهدانی، مجید؛ و خزایی، محمد، (۱۳۹۹). «بررسی نقوش کاشی‌های زرین‌فام با موضوع صور فلکی در امام‌زاده جعفر دامغان (با تأکید بر نسخه صورالکواکب قرن هفتم هجری)». نگره، ۵۶: ۵۱-۳۸. <https://doi.org/10.22070/negareh.2020.3124>
- بهرام‌پور، نسرین، (۱۳۸۸). بررسی نمادهای مقدس ایرانی در سفال. تهران: انتشارات شهر آشوب.
- پورتر، ونیتیا، (۱۳۸۱). کاشی‌های اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- پورداوود، حمید؛ مستاجران، حسین؛ و مسجدی‌خاک، پرستو، (۱۳۹۸). «کتیبه کاشی‌های زرین‌فام، نسخه قابل استفاده در تصحیح متون ادبی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳(۷): ۱۶۰-۱۳۷. <https://doi.org/10.30699/PJAS.3.7.137>
- جاوری، محسن، (۱۴۰۱). «تبادلات فرهنگی جنوب شرق و مرکز ایران با عمان براساس شواهد باستان‌شناختی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶(۱۹): ۱۰۹-۱۳۳. <https://doi.org/10.30699/PJAS.6.19.109>
- جعفری، جعفر بن محمد. (۱۳۸۹). تاریخ یزد. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- جعفری دهکردی، ناهید؛ علی‌بابایی، گلنار؛ قاضی‌زاده، خشایار، (۱۴۰۰). «ویژگی نمادین ستاره هشت‌پر و ارتباط آن با امام رضا (ع) به استناد علم اعداد (حروف ابجد)». هنرهای صناعی ایران، ۴(۱): ۹۸-۸۵. <https://doi.org/10.22052/hsi.2022.243528.0>
- حسنعلی‌پور، حمید؛ و صدیقیان، حسین، (۱۴۰۲). «پژوهش تحلیلی کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای شکل بنای امام‌زاده یحیی ورامین». نگارینه هنر اسلامی، ۱۰(۲۵): ۲۰۴-۱۹۱. <https://doi.org/10.22077/nia.2023.6216.1722>
- حسینی، هاشم، (۱۴۰۰). «درآمدی بر شناخت و مفهوم شناسی نقوش گیاهی کاشی‌های زرین‌فام هشت‌پر عصر ایلخانی برپایه نمونه‌های موجود در موزه آستانه مقدسه قم». هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۶(۳): ۳۸-۲۷. <https://doi.org/10.22059/jfava.2021.288301.666311>
- حسینی‌یزدی، سید رکن‌الدین، (۱۳۴۱)، جامع‌الخیرات. به‌کوشش: محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران زمین
- رحیمی، امین؛ موسوی، سیده زهرا؛ و مروارید، مهرداد، (۱۳۹۳). «نمادهای جانوری نفس در متون عرفانی با تکیه بر آثار سنایی، عطار و مولوی». متن پژوهی ادبی، ۱۸(۶۲): ۱۷۳-۱۴۷. [DOR: 20.1001.1.22517138.1393.18.62.6.9](https://doi.org/10.22077/nia.2023.6216.1722)
- روحانی، حمیدرضا؛ زاویه، سعید؛ سلاجقه، حسن، (۱۴۰۱). «بوم‌شناسی گیاهی و جانوری در سفال‌نگاره‌های قرون ۱۱ تا ۱۳ ه.ق. کرمان». نگره، ۱۷(۶۲): ۱۴۷-۱۳۱. <https://doi.org/10.22070/negareh.2021.14178.2725>
- زارعی، محمد ابراهیم؛ میردهقان اشکذری، سید فضل‌الله؛ و خادم‌زاده، محمدحسن، (۱۳۹۵). «تزیینات معماری مسکونی دوره آل مظفر در منطقه یزد و جایگاه آن‌ها در خانه‌های این دوره».

- مطالعات معماری ایران، ۵ (۹): ۱۰۱-۱۲۲. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111761.html
- زهدی، محمد؛ و فرخ‌فر، فرزانه، (۱۳۹۷). «تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی». تاریخ و فرهنگ، ۵۰(۱): ۵۰-۹. <https://doi.org/10.22067/jhc.v50i1.78212>
- ساریخانی، مجید، (۱۳۹۲). «پژوهشی در جلوه‌های آیات الهی بر آثار هنری ایرانی اسلامی». مطالعات تاریخ فرهنگی، ۵ (۱۶): ۸۹-۶۶. https://www.chistorys.ir/article_205145.html
- سامانیان، صمد؛ و پورافضل، الهام، (۱۳۹۶). «تحلیل تطبیقی سفالینه‌های مینایی و کاشی‌های زرین‌فام (سده ۶ تا ۷ هجری) با نگاره‌های نسخه کلپله و دمنه ۷۰۷ ه.ق. آل اینجو». نگره، ۴۴: ۱۹-۵. <https://doi.org/10.22070/negareh.2017.658>
- طالب‌پور، فریده، (۱۳۸۷). «بررسی نقوش کاشی‌های کاخ آباقاخان در تخت سلیمان». نگره، ۴ (۸ و ۹): ۲۹-۱۹.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ج. ۱۰، چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو
- عبداللهیان، محمد. (۱۳۸۱). «فضیلت سوره: سلام بر انسان». بشارت: ۲۹. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5248/5295/49037>
- قانونی، محسن؛ صادقی‌مهر، سمانه، (۱۳۹۶). «بررسی کتیبه کاشی‌های زرین‌فام مزار حضرت فاطمه معصومه (س) در قم». هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۲۲(۲): ۸۸-۷۷. <https://doi.org/10.22059/jfava.2017.62403>
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۹۷). احادیث کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام. مشهد: آستان قدس رضوی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- قوچانی، عبدالله؛ و رحیمی‌فر، مهناز، (۱۴۰۱). کاشی‌های زرین‌فام شهر کهن حریره - جزیره کیش. نشر فرسنگ.
- کاتب، احمد بن حسین بن علی، (۱۳۴۵). تاریخ جدید یزد. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات فرهنگ ایران‌زمین
- کریمیان، حسن؛ مولودی، علی، (۱۳۹۷). «هم‌سویی با شاهنامه در تجدید حیات هنری و احیاء هویت ایرانی». جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۰(۱): ۳۶-۱. <https://jhs.modares.ac.ir/article-25-27122-fa.html>
- کمشکی، ندا؛ امیرحاجلو، سعید؛ آقاعلی‌گل، داود؛ شهنسوازی، میثم؛ و لیلا فاضل، (۱۴۰۰). «صنعت تولید سفال زرین‌فام در ناحیه کرمان؛ گونه‌شناسی و آنالیز عنصری سفال‌های زرین‌فام نمایشگاه و بانک سفال ارگ بم». پژوهش باستان‌سنجی، ۷(۱): ۱۰۱-۸۱. <https://doi.org/10.52547/jra.7.1.81>
- کیانی، محمد یوسف، (۱۳۷۹). پیشینه سفال و سفالگری در ایران. تهران: انتشارات نسیم دانش.
- مستوفی‌بافقی، محمد مفید، (۱۳۸۵). جامع مفیدی. ج ۲، به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- مسعودی‌امین، زهرا؛ و صادقی‌مهر، سمانه، (۱۴۰۱). «مطالعه نقشمایه اژدها بر کاشی‌های زرین‌فام با تأکید بر نمادشناسی و پیشینه تاریخی». باغ نظر، ۱۹(۱۰۶): ۹۹-۱۰۶. <https://doi.org/10.22034/bagh.2021.290236.4909>
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد؛ و غیاثیان، محمدرضا، (۱۴۰۰). «رویانگاری بر کاشی زرین‌فام در

- دو بنای قدمگاهی کاشان از دوران ایلخانی و صفوی». فرهنگ و ادبیات عامه، ۹(۳۷): ۱۰۱-۱۳۱.
- DOR: 20.1001.1.23454466.1400.9.37.10.4
- معتقدی، کیانوش، (۱۳۹۱). «شکوه کاشی زرین فام در محراب‌های حرم مطهر رضوی». آستان هنر، ۲-۳: ۲۸-۳۵. https://www.astanehonar.ir/article_96428.html
- موسوی حاجی، سید رسول؛ و سرفراز، علی‌اکبر، (۱۳۹۶). نقش برجسته‌های ساسانی. تهران: انتشارات سمت.
- مهرآوران، محمود؛ صفری، احمد، (۱۴۰۱). «سنجش برخی از باورها در فرهنگ عمومی با آیات قرآن». قرآن، فرهنگ و تمدن، ۳ (۱: ۷): ۱۱۰-۱۳۵. <https://doi.org/10.22034/jksl.2022.344784.1105>
- مهندسین مشاور نارنجستان ایساتیس، (بی‌تا). «طرح حفاظت مدرسۀ کمالیه (شاه کمال)». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد (منتشر نشده).
- میرحسینی، سید حسن، (۱۳۷۲). «یزد از ظهور تا سقوط آل مظفر». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- میردهقان، سید فضل‌اله؛ رضوانی، حسن؛ و کاظم‌نژند، ابراهیم، (۱۳۹۲). «گاهنگاری نسبی محوطه‌های تاریخی و فرهنگی دشت یزد- اردکان براساس داده‌های باستان‌شناسی». در: مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، به‌کوشش: محمد حسین عزیزی خرنقی، مرتضی خانی‌پور و رضا ناصری، زیر نظر کمال‌الدین نیکنامی، آبان ۱۳۹۲: ۳۶۹-۳۵۸.
- واتسون، الیور، (۱۳۸۲). سفال زرین فام ایرانی. ترجمۀ شکوه ذاکری، تهران: انتشارات سروش.
- ویلسن، آلن جیمز، (۱۳۸۷). سفالگری اسلامی. ترجمۀ مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات اسلامی.
- هیلن براند، روبرت، (۱۳۷۵). معماری اسلامی. ترجمۀ باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: نشر روزنه.

- Abdollahian, M., (2002), "The Virtue of Surah: Salam Bar Ensan". *Besharat*, 29: <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5248/5295/49037> (In Persian).

- Afshar, I., (1996). *Yadegarha-ye Yazd*, Vol. 2. Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. (In Persian).

- Al-Daghi, A., (2018). "The Influence of the Blue Water Lily on Mythical Beliefs in Iran and India". *Special Issue of Nameh Farhangestan*, 8: 123-135 (In Persian).

- Amirhajloo, S., Emami, M., Agha-Aligol, D. & Gohorti, R. R., (2020). "Introduction, Classification, and Structural Analysis of Zarin-Fam Tiles Discovered in Qal'eh Dokhtar, Kerman City". *Journal of Archaeological Studies*, 6 (2: Serial 12): 1-23. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102456> (In Persian).

- Amirhajloo, S., Emami, M., Agha-Aligol, D. & Gohorti, R. R., (2020). "Preliminary Studies on Polychrome Luster Tiles Excavated from Qal'eh Dokhtar in Kerman by X-ray, SEM-EDX and Micro-PIXE Spectroscopy; Insight into a New Production Center of Lusterware in Southeast of Iran". *Journal of Archaeological Science: Reports*, 33 (102456): 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102456>.

- Amiri, M., Rahnama, S., Sedighian, H. & Sabzi, M., (2021), "Investigation of religious inscriptions used in luster tiles of the 7th-8th centuries AH in Iran". *Journal of*

Islamic Doctrines, 8(16): 219-246. <https://doi.org/10.22034/jid.2021.120213.1530> (In Persian)

- Ansari, A., (2015). "Modeling habitat preference of Eurasian Crane in Meyghan Wetland, Arak". *Wetland Ecology*, 7(24): 57-69. <http://jweb.ahvaz.iau.ir/article-1-584-fa.html> (In Persian)

- Archive of the General Office of Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism of Yazd Province.

- Bahrapour, N., (2009). *Study of Iranian Sacred Symbols in Ceramics*. Tehran: Ashoob Publications. (In Persian).

- Behdani, M. & Khazaii, M., (2020). "Study of Astronomical Motifs in Luster Tiles at Imamzadeh Jafar in Damghan (With Emphasis on the 7th Century AH Version of the Book of Constellations)". *Negareh Journal*, 56: 38-51. <https://doi.org/10.22070/negareh.2020.3124> (In Persian).

- Hillen Brand, R., (1996). *Islamic Architecture*. translated by: Baqer Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: Rozaneh Publishing. (In Persian).

- Carboni S. & Masuya, T., (1933). *Persian Tiles*. New York: Metropolitan Museum of Art .

- Ghanooni, M. & Sadeghi Mehr, S., (2017). "Investigation of Luster Tile Inscriptions of the Holy Shrine of Hazrat Fatemeh Masoumeh (AS) in Qom". *Fine Arts: Visual Arts*, 22(2): 77-88. <https://doi.org/10.22059/jfava.2017.62403> (In Persian).

- Ghoochani, A., (2018). "Hadiths on Luster Tiles of the Holy Shrine of Imam Reza (AS)". Mashhad: Astan-e Quds Razavi, Organization of Libraries, Museums, and Documentation Center, Islamic Research Foundation of Astan-e Quds Razavi. (In Persian).

- Ghoochani, A. & Rahimifar, M., (2022). *Luster Tiles of the Ancient City of Harireh - Kish Island*. Farhang Publishing. (In Persian).

- Hasanalipour, H. & Sedighian, H., (2023). "Analytical Research on Star-Shaped Luster Tiles in the Construction of Imamzadeh Yahya in Varamin". *Negarineh-e Honar-e Eslami*, 10 (25): 191-204. <https://doi.org/10.22077/nia.2023.6216.1722> (In Persian).

- Hosseini, H., (2021). "An Introduction to the Study and Semiotics of Plant Motifs in Eight-Pointed Luster Tiles of the Ilkhanid Era based on the Existing Samples in the Holy Shrine Museum of Qom". *Fine Arts: Visual Arts*, 26(3): 27-38. <https://doi.org/10.22059/jfava.2021.288301.666311> (In Persian).

- Hosseini Yazdi, S. R., (1962). *Jam' e al-Khayrat*. ed: Mohammad Taqi Daneshpajoo and Iraj Afshar, Tehran: Farhang Iran Zamin. (In Persian).

- Jafari, J. M., (2010). *The History of Yazd*. ed: Iraj Afshar, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian).

- Jafari Dehkordi, N., Ali Babaei, G. & Ghazizadeh, K., (2021), "Symbolic Characteristics of the Eight-Pointed Star and Its Connection to Imam Reza (AS) based

on the Science of Numbers (Abjad Letters)". *Iranian Applied Arts*, 4(1): 85-98. <https://doi.org/10.22052/hsi.2022.243528.0> (In Persian).

- Javeri, M., (2022). "Cultural exchanges between Southeast and Central Iran and Oman based on archaeological evidence". *Parseh J. Archaeol Stud. (PJAS)*, 6(19): 109-133. <https://doi.org/10.30699/PJAS.6.19.109> (In Persian).

- Kamshaki, N., Amirhajloo, S., Agha Ali Gol, D., Shahsavari, M. & Fazael, L., (2022). "The Industry of Luster Pottery Production in the Kerman Region: Typology and Elemental Analysis of Luster Pottery in the Arg-e Bam Exhibition and Pottery Bank". *Journal of Archaeological Research*, 7(1): 81-101. <https://doi.org/10.52547/jra.7.1.81> (in Persian).

- Karimian, H. & Mouloudi, A., (2018), "Alignment with Shahnameh in the Revitalization of Artistic Life and the Revival of Iranian Identity". *Historical Sociology*, 10(1): 1-36. <http://jhs.modares.ac.ir/article-25-27122-fa.html> (In Persian)

- Katib, A. H. A., (1966). *The Modern History of Yazd*. edited by: Iraj Afshar, Tehran: Iranzamin Publishing. (In Persian).

- Kiani, M. Y., (2000). *The History of Pottery and Pottery Making in Iran*. Tehran: Nasim Danesh Publications. (In Persian).

- Mashhadi Nushabadi, M. & Ghayathian, M. R., (2022). "A Study of Luster Tiles in Two Historical Buildings of Kashan from the Ilkhanid and Safavid Periods". *Farhang va Adabiat-e Ammeh*, 9(37): 101-131. <http://cfl.modares.ac.ir/article-11-48617-fa.html> (In Persian)

- Masoudi-Amin, Z. & Sadeghi Mehr, S., (2022). "A Study of Dragon Motifs on Luster Tiles with Emphasis on Symbolism and Historical Background". *Bagh-e Nazar*, 19(106): 99-106. <https://doi.org/10.22034/bagh.2021.290236.4909> (In Persian)

- Mehravaran, M. & Safari, A., (2023). "Measurement of Some Beliefs in Public Culture with Quranic Verses". *Quran, Culture, and Civilization*, 3 (1: Serial 7): 110-135. <https://doi.org/10.22034/jksl.2022.344784.1105> (In Persian).

- Melikian-Chirvani, A. S., (1991). "Le livres des rois-Miroir du destin-Takht-e Soleyman et la symbolique du shah-name". *Studia Iranica*, 20: 33-148.

- Mirdehghan, S. F., Rezvani, H. & Kazemnajand, E., (2013). "Relative Chronology of Historical and Cultural Sites in Yazd-Ardakan Based on Archaeological Data". in: *The Proceedings of the International Conference of Young Archaeologists*, edited by: Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi, Morteza Khanipour, and Reza Naseri, under the supervision of Kamaladdin Niknam, October: 358-369. (In Persian)

- Mirhosseini, S. H., (1993). "Yazd from Emergence to the Fall of the Al-Mozaffar Dynasty". Master's Thesis, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran. (In Persian).

- Montakhabi, K., (2012). "The Glory of Zarin-fam Tiles in the Holy Shrines of Mashhad". *Astan-e Honar*, 2-3: 28-35. https://www.astanehonar.ir/article_96428.html (In Persian).

- Mostofi Bafqi, M. M., (2006). *Jame -e- Mofidi*. Vol. 2, edited by: Iraj Afshar, Tehran: Asatir Publishing. (In Persian).
- Mousavi Haji, S. R. & Sarfaraz, A. A., (2017). *Prominent Features of the Sassanian Architecture*. Tehran: Samt Publications. (In Persian).
- Narenjestan Isatis Consulting Engineers, Conservation Proposal for Kamalieh School (Shah Kamal), Archive of the Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization of Yazd Province (Unpublished report). (In Persian).
- Porter, V., (2002). *Islamic Tiles*. translated by: Mahnaz Shayeṣṣtehfār, Tehran: Institute for Islamic Art Studies. (In Persian).
- Pourdavoud, H., Mostajeran, H. & Masjedikhaak, P., (2019). “Luster Tile Inscriptions, A Version Suitable for Correcting Literary Texts”. *Parseh J. Archaeol Stud. (PJAS)*, 3(7): 137-160. <https://doi.org/10.30699/PJAS.3.7.137> (In Persian).
- Rouhani, H., Zavieh, S. & Salajegheh, H., (2023). “Botanical and Zoological Ecology in Ceramic Images of the 11th to 13th Centuries AH in Kerman”. *Negareh*, 17(62): 131-147. <https://doi.org/10.22070/negareh.2021.14178.2725> (In Persian).
- Rahimi, A., Mousavi, S. Z. & Morvarid, M., (2014). “Animal Symbols in Mystical Texts based on the Works of Sanai, Attar, and Rumi”. *Textual Criticism of Literature*, 18(62): 147-173. <https://doi.org/20.1001.1.22517138.1393.18.62.6.9> (In Persian).
- Samanian, S. & Pourafzal, E., (2017). “Comparative Analysis of Minai Pottery and Luster Tiles (6th to 7th Century AH) with Illustrations of the Kelileh va Demneh Manuscript from 707 AH, the Alinjoo Family”. *Negareh*, 44: 5-19. <https://doi.org/10.22070/negareh.2017.658> (In Persian).
- Sarikhani, M., (2013). “A Study on the Divine Manifestations in Islamic Iranian Artworks”. *Cultural History Studies*, 5 (16): 66-89. https://www.chistorys.ir/article_205145.html (In Persian).
- Tabarsi, F. ibn-H., (1372 SH). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Vol. 10, Third Edition, Tehran: Naser Khosrow. (In Persian).
- Talebpoor, F., (2008). “Investigation of the Patterns of Abaqa Khan Palace Tiles in Takht-e Soleiman”. *Negareh*, 4 (8 & 9): 19-29. (In Persian).
- Watson, O., (2003). *Iranian Zarin-fam Pottery*. Tr: Shokouh Zakeri, Tehran: Saroush Publications. (In Persian).
- Wilson, A. J., (2008). *Islamic Pottery*. Tr: Mahnaz Shayeṣṣtehfār, Tehran: Institute for Islamic Studies Publications. (In Persian).
- Zarei, M. I., Mirdehghan Ashkezari, S. F. & Khademzadeh, M. H., (2016). “Architectural Decorations of the Muzaffarid Period in the Yazd Region and Their Role in Houses of This Period”. *Iranian Architectural Studies*, 5(9): 101-122. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111761.html (In Persian).
- Zohdi, M. & Farrokhfar, F., (2018). “Analysis of Content, Visual, and Structural Features in Ilkhanid Luster Mihrabs”. *Tarikh va Farhang*, 50(1): 9-50. <https://doi.org/10.22067/jhc.v50i1.78212> (In Persian).